

To Cite This Article: Ceylan S. (2024). Geçmişten günümüze insan-çevre ilişkisi. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 52, 179-199. <http://dx.doi.org/10.32003/igge.1429759>

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNSAN-ÇEVRE İLİŞKİSİ

Human-Environment Relationship from Past to Present

Serdar CEYLAN

Öz

Avcı toplayıcı toplumda, tarım, endüstri ve post-endüstriyel toplumlarda insan-çevre ilişkisinin ne yönde olduğu, araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırma, ikincil veriler olan bilimsel yayınlar üzerinden yürütülmüştür. Araştırma verileri, betimlenerek yorumlanmış ve anlamlandırılmıştır. Araştırma bulgularına göre insan-çevre ilişkisi, geçmişten günümüze gelinceye kadar farklılaşmıştır. Farklı yüzyıllarda yaşamış toplumlarda, çevrenin kullanımının da farklı yoğunlukta ve yaklaşımda olduğu görülmektedir. Neolitik öncesinde doğaya bağımlı olan insan, yerleşik yaşama geçiş ile birlikte insan ve hayvan gücünü birleştirerek doğayı sömürmeye başlamıştır. Endüstri Devrimi ile makine çağına geçilmesi, mühendislik teknolojisinin gelişmesi ve demir çelik üretiminin artması insanın doğaya hükmetmesinin yolunu açmıştır. Endüstri toplumunda ekonomik büyümeye odaklı ve insan merkezli doğa anlayışı, doğanın sömürüsüne, doğal kaynakların ve büyümenin sınırlarına ulaşılmasına ve büyük çevresel sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1970'lerin postmodern toplumunda, politikanın merkezine çevre kavramının girmesi ile çevresel hareketler hız kazanmıştır. Bu duruma bağlı olarak postmodern toplum, endüstri toplumunun çevre anlayışını eleştirmiş; insanın doğayı merkeze alan sürdürülebilir bir çevre bir anlayış ile hareket etmesi gerektiğini belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Toplum, Çevre, Coğrafya, Çevresel Etki

Abstract

The aim of the study is to determine the human environment relationship in hunter-gatherer society, agriculture society, industry society, and post-industrial society. The study which is a review paper, was made by scientific publications. The research data were interpreted as descriptively, and explained. According to the data of the study, the human environment relationship is differentiated from past to present. In societies that lived in different the centuries, was been different intensities use of the environment, they looked at nature differently. Before Neolithic Revolution, human was dependent on nature. However, people began to exploit nature with human and animal power, after Neolitik period. In the Industrial Revolution which is machine age, developed in the engineering technology and increased iron and steel production. These developments caused that humans to dominate nature and to gain dominance over nature. In the industrial society, approach which is focused on economy growth and people centered, caused to exploitation of nature, reaching the limits of natural resources and reaching the limit of economic growth, and the emergence of major environment problems. However, in the postmodern society of the 1970s has been criticized the environmental approach of the industrial society. In the postmodern society of 1970's, environmental movements have started, after environment concept is entered the center of politics. Depending on this situation, the postmodern society criticized the environmental understanding of the industrial society, and it stated that people should act with an environmental-conscious and a sustainable environment approach.

Keywords: People, Society, Environment, Geography, Environmental Effect

* Sorumlu Yazar: Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, [✉ serdar_ceylan_51@hotmail.com](mailto:serdar_ceylan_51@hotmail.com)

GİRİŞ

Coğrafya ilminin temel amaç ve hedeflerinden birisi, hatta en önemlisi; insan ve çevre etkileşimi, diğer bir ifadeyle, toplum-doğa etkileşimi ve bunun topluma yönelik sonuçlarını araştırıp ortaya çıkarmaktır. İnsan-çevre etkileşimi ya da diğer anlamıyla toplum-doğa etkileşimi süreçleri analiz edilirken; insanın rolünü göz önünde tuttuğumuz sürece coğrafya ilmi yapmış sayılırız. Bu anlamda “İlgi odağı ya da odak merkezinde toplum olmayan hiçbir araştırma, coğrafya değildir” diyebiliriz. İnsan, coğrafi bir çevrede yaşar; onun doğal süreçlerine karşı direnir ve mücadele eder. Doğanın yaşamayı güçleştiren etmenlerine karşı, İnsanlar; giyeceğinden beslenmesine, barınacağı mekânlardan davranış biçimlerine ve ulaşım araçlarına kadar bir takım özel önlemler alır. Zaten doğanın kendisi de, coğrafya disiplininin bir inceleme konusudur (Doğanay, 2011: 7-15). Coğrafya, doğal çevrenin insan yaşamı ve faaliyetleri üzerindeki etkisine özel yer vermektedir. Coğrafya; toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamı şekillendiren ve bunlar üzerinde araştırmalarını yoğunlaştıran özelliğe sahip bir disiplindir. Doğa yasalarına uygun işleyen çevre bileşenlerinin işleyiş mekanizmalarını anlamak ve çözümlenmeye çalışmak coğrafyacılar için önemlidir. Bu anlamda coğrafyacı Erinç'e göre çevre; konum, jeolojik yapı ve litoloji, jeomorfoloji, iklim, toprak, vejetasyon, nüfus ve toplumsal etkiler gibi çeşitli unsurlardan meydana gelen bir bütündür ve çok karmaşık bir yapıya sahiptir (Erinç, 1973, 1985). Tunçdilek (1985), çevreden yararlanmada insanın rolünü açıklarken coğrafi ortamın işlevsel rolüne dikkat çekmiştir. Tunçdilek'e göre (1973, 1985), tarih boyunca insan, doğal çevre ile ilişkilerini geliştirmiş ve ekolojik sistem içinde bir yaşam düzeni kurmaya çalışmıştır. Ancak, bu yaşam düzeni için doğal çevre ile kaçınılmaz karşılıklı ilişkiler kurmakla birlikte, bu ilişkinin tek yönlü olması nedeniyle ekosistem giderek bozulmuş ve bu durum doğal çevrenin tahrip olmasına neden olmuştur (Koçman, 2023: 71; Tunçdilek, 1973, 1985). Coğrafya, insan ve mekânı iç içe gören; tüm olay, olgu ve faaliyetleri mekânsal perspektiften okuyan; insan-mekân etkileşiminin ortaya çıkardığı sonuçların neler olduğunu anlamaya, yorumlamaya ve açıklamaya çalışan sosyal bir disiplindir (Bilgili & Kocalar, 2020: 160). Coğrafya, temelde yeryüzünü tanıma ve anlama bilimidir. Dolayısı ile coğrafyanın tarihi de ilk insanla başlar; çünkü insanlık tarihinden başından beri insan bir yandan çevresini tanıyarak o çevrede olup-bitenleri açıklamaya ve anlamlandırmaya bir yandan da çevresindeki bütün bu gelişme ve değişimlere adapte olmaya çalışmıştır (Arı, 2022: 92).

Belli bir dönem çevresel determinist bakışın “çevrenin aktif, insanın pasif olduğu; insanın çevreye uyum sağlaması ile ayakta kalabileceği” düşüncesi, coğrafi bilimde hakim olmuştur. Ancak gelişen teknolojik ilerlemeler ile bu yaklaşımın eleştirilmesi ve bunun yerine insan ve çevrenin karşılıklı etkileşiminin (possibilizm) vurgulanması söz konusu olmuştur. 19. yüzyıl modern bilimin doğuşu ve pozitivist ön kabuller ile doğa yasalarının bilimsel çalışmalar ile keşfedilebileceğinin ve doğanın denetlenebileceğinin düşünülmesi, coğrafyanın doğaya bakışını yeniden şekillendirmiştir. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan post-pozitivist bilimin pozitivistin ilkelerini sorgulaması ve çevrenin insanların eylemlerinden, ideolojisinden ve yöneticilerin politik kararlarından ayrı ele alınamayacağı düşüncesi gündeme oturmuştur. Marksist coğrafyacılar, çevrenin politik bağlam ile ele alınması gerektiğini, insan-çevre ilişkisinin kapitalist ekonomik sistemden bağımsız düşünülmemeyeceğini ifade etmişlerdir. Ekofeministler, erkek egemen toplum bağlamında kadın ve çevre sorunlarını ele almıştır. Postmodernistler ise modernizmin insan merkezli doğa ve ekonomik büyüme odaklı anlayışını eleştirerek, doğayı koruyucu ve doğaya saygılı yeni bir insan-çevre yaklaşımı ortaya koymak istemişlerdir. Başka bir ifadeyle, bir dönem coğrafya disiplininde çevresel determinizm ve possibilizm gibi düşünceler benimsenmişken, 19. yüzyılda endüstri toplumunda modern (pozitivist) bilimin doğuşu ile insan merkezli doğa anlayışı benimsenmiştir. 1970'lerin çevreci ve siyasi hareketleri ile şekillenen çok paradigmatlı dönemde marksizm, feminizm ve postmodernizm gibi eleştirel bilimler, modern dönemin çevre anlayışını sorunsallaştırmışlardır (Arı, 2017; Kaya, 2014; Kurtkaya & Ünlü, 2023; Tümertekin ve Özgüç, 2015; Özgüç, 2010; Öztürk, 2013; Uysal ve İçen, 2019; Ünlü, 2014). Çevre konusu farklı disiplinler tarafından da geçmiş dönemlerden beri tartışmaya konu olmuştur. Coğrafya disiplini dışında çevre konusunu ele alan disiplinlere; çevre sosyolojisi, biyoloji, çevre bilimi, sosyal antropoloji, kültür tarihi, felsefe (çevre etiği vb.), iktisat (çevre ve ekonomi) ve hukuk (çevre hukuku) örnek olarak verilebilir. Son zamanlarda coğrafya ve çevre ilişkisi üzerine coğrafya disiplininde çeşitli çalışmaların (Akınoğlu, 2006; Alkış, 2007; Deniz, 2009; Kahyaoğlu, 2016; Karadağ, 2009; Karadağ & Koçman, 2007; Kayan, 2000; Kocalar, 2013, 2014; Kocalar & Balcı, 2013; Koç & Karatekin, 2013; Özşahin, 2010; Taşlıgil, 2008; Ünlü, 2014) yapıldığı da görülmektedir.

İnsan-Çevre İlişkisi Üzerine Felsefi Tartışma

Yaşadığımız dünyanın oluşumu milyonlarca yıllık evrimsel bir süreçte meydana gelmiştir. Bu evrim süreçlerinin en son döneminde ise insan yeryüzünde ortaya çıkmış ve insanın çevresi ile olan ilişkisi farklı aşamalardan geçmiştir. İnsan-çevre etkileşimi, insanın da geçirdiği evrime bağlı olarak bakıldığında, insan başlangıçta çevre karşısında güçsüz olup çevreye karşı bağımlı durumdadır. Ancak zamanla insan-çevre ilişkisi, insanın çevreyi denetleme ve hatta çevre üzerinde egemen olma yönünde gelişmiştir. Başka bir deyişle, insan başlangıçta doğa karşısında aciz ve doğaya bağımlı bir yaşam sürerken, zamanla ürettiği kültür ve teknoloji ile doğaya egemen konuma gelmiştir. Ancak insan ve çevre arasındaki ilişki, modern endüstri toplumu döneminde insanı merkeze alan, çevreyi dışlayan ve ekolojik dengeyi telafisi mümkün olamayacak düzeyde tahrip eden bir ilişkiye dönüşmüştür (Özerkmen, 2002: 170, 182). Ayrıca insanın çevre ile olan ilişkisi, insanın hayatta kalabilme koşulları arasındaki en öncelikli ilişki olmuştur. Nitekim insanın çevre ile olan ilişkisi, insanın doğaya bağımlı bir varlık olmasında yatmaktadır. Çünkü insan; çevre içerisinde yaşam bulmuş, gündelik yaşamını çevresel koşulların etkisiyle şekillendirmiş ve çoğu zaman çevreyle ilişki içinde var olabilen bir varlık olmuştur (Gül, 2013: 18). İnsan-çevre ilişkisi üzerine yapılan tartışmaya tarihsel bağlamdan bakacak olursak, bilimin çevreye karşı düşüncesinin de evrildiği görülmektedir.

İnsan-çevre ilişkisiyle ilgili görüşlerin temeli, eski Yunan filozoflarına ve Hristiyanlık dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde hâkim olan düşünce, insanların doğadan üstün olduğu ve doğanın da insana bağlı olarak yaratıldığıdır. Bu görüşler, insan merkezli dünya görüşünün de ilk örneklerini oluşturmaktadır. Örneğin Aristoteles, Politika adlı eserinde, “doğanın her şeyi insanlar için yarattığını” ifade etmektedir (Aristoteles, 1983: 19). Bitkilerin, hayvanların ve tüm dünyanın Tanrı tarafından insanların çıkarları için verildiğine ilişkin görüşler, İlkçağ ve Ortaçağ düşünürleri tarafından kabul edilmiştir (Görmez, 2007: 20). Rönesans dönemi ile Tanrı merkezli dünyadan insan merkezli dünyaya geçilmiş ve “doğaya egemen olma” düşüncesi topluma hâkim olmuştur (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 17; Porritt, 1989: 56). İlkçağ filozoflarında doğaya egemen olma düşüncesi olmamasına karşın, 17. yüzyılda bilimsel ilerlemelerin sonucu oluşan yeni doğa yaklaşımı (özellikle Bacon’ın “bilmek egemen olmaktır” ve “Descartes’in mekanik dünya görüşü”), insanın merkeze alındığı ve ölçünün insan olduğu bir anlayışı egemen kılmıştır. Bu yeni anlayış, insanın hem kendisini hem de çevreyi algılama biçimini değiştirmiş; hâkim olan dünya görüşü de “doğa merkezli görüşün” aksine “insan merkezli mekanik bir çevre anlayışına” yol açmıştır (Gül, 2013: 18). İnsan merkezli çevre yaklaşımlarında, esasen insanın merkezde olduğu ve insanın kendisini doğanın efendisi olarak gördüğü bir bakış açısı söz konusudur (Armstrong & Botzler, 1993: 53). Dolayısıyla buradaki ölçü, insan ve onun ihtiyaçlarıdır. İnsanın ölçü olduğu bu anlayış, çevre sorunlarının temel kaynağıdır. Çünkü “insan doğanın efendisidir” anlayışı, insanın doğa karşısında egemen olmasına ve onu kapitalist üretim anlayışıyla kendi amaçları doğrultusunda acımasızca sömürmesine yol açmıştır. Endüstri döneminin teknolojik ilerlemesi, insan ve çevre arasındaki dengenin kurulmasını sağlayamamıştır (Gül, 2013: 18-19).

Modern dönemin çevre ilişkisi açısından üzerinde durulması gereken iki önemli anlayış bulunmaktadır: Doğaya egemen olma anlayışı ve insan merkezli doğa anlayışıdır (Bilgili, 2017: 508). Başka bir ifadeyle, modern dönemlerin çevre üzerinde etkide bulunduğu bir diğer önemli felsefi yaklaşım, insan merkezli çevre yaklaşımıdır. İnsan yaşamını tehdit eden ve doğal dengenin bozulmasına neden olan en önemli gelişmeler, kuşkusuz aydınlanma düşüncesi ile başlamıştır. Doğa ile uyum yerine doğaya hâkim olma ilkesini benimsemiş olan aydınlanma düşüncesi, insanın bütün canlılardan üstün görülmesine yol açmıştır. Bunun sonucunda insan, doğadaki dengelerini gözetmek ve doğa ile uyumlu yaşamak yerine, doğayla arasındaki ilişkiyi salt bir çıkar ilişkisine dönüştürmüştür (Bilgili, 2017: 509; Kılıç, 2006: 113). Aydınlanma döneminde ve 18. yüzyıl modern endüstri toplumunda insan aklı mutlak bilginin kaynağı olarak kabul edilmiş ve çevre bir araç ve nesne konumuna gelmiştir (Demir, 2000: 147).

İnsan ile çevre arasındaki ilişki, Endüstri Devrimi öncesi (Descartes öncesi) döneme kadar, göreceli de olsa fonksiyonel bir ilişki olmuştur. Oysa Descartes sonrası dönemde, insanın doğaya egemen olma düşüncesinin yaygınlaşmasıyla bu ilişki, insanın belirleyiciliğinde nedensel bir ilişkiye dönüşmüştür. Bilimsel devrime öncülük eden Descartes, Newton ve Bacon gibi düşünürler, “doğaya egemen olma” düşüncesini benimsemişlerdir. Bu dönemde Bacon için doğaya egemen olma insanın dinsel bir ödevi, Descartes’e göre ise insan için uygun bir amaçtır (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 17-18; Ünder, 1996: 68). Başka bir ifadeyle, dünya görüşündeki doğa aleyhine bu değişim Descartes ve Newton ile başlatılmış ve yine onlar tarafından tamamlanmıştır.

Nitekim Descartes, canlı organizmaları basit birer mekanizma olarak görmüş ve insanları işleyen birer makine gibi tasvir etmiştir (Capra, 2009: 65-71). Descartes şüphecilği, analitik yöntemi ve tümdengelimini savunmuş; modern (pozitivist) bilimin biçimlenmesinde bir etken olan Bacon ise tümevarımı savunmuş (Görmez, 2007: 21); doğanın yasalarının bilinebileceğini ve bu yasalara uyularak doğaya egemen olunabileceğini belirtmiştir (Ertürk, 2009: 15). Capra'ya göre Bacon'un tümevarım yöntemi, insan ile çevre ilişkisinde çevre aleyhine şiddet taşımaktadır. Ona göre çevre, insanlara hizmet etmeye mecbur, köle yapılması gereken bir avdır. Bilim insanlarının deneysel araştırma yöntemlerine direnen çevreye karşı, bilim insanlarının yapacağı şey “doğanın sırlarını söküp atmak için ona işkence etmektir” (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 18; Capra, 2009: 64). Diğer bir deyişle, doğaya egemen olma düşüncesi incelendiği zaman bu fikir akımının en önemli temsilcileri olarak karşımıza Bacon ve Descartes çıkmaktadır. Bacon doğanın yasalarının (pozitivist araştırmalarla) tanınıp onlara uyulmasıyla doğaya egemen olunabileceğini savunuyordu. Bacon, “doğayı tanırsak, ona hâkim olabilir, onu yönetebilir ve insan yaşamına hizmet etmekte kullanabiliriz” demiştir (Ertürk, 2009:15). Bacon'a göre amaç, insanın evren üzerindeki egemenliğinin sınırlarını genişletmek, hayatın güçlüklerini fethetmek, doğaya boyun eğdirmektir (Bilgili, 2017: 508; Ünder, 1996: 41).

Maddi ilerleme fikri ile kâr güdüsüne dayanan kapitalizme bakıldığında, modern Batı toplumunun doğa karşısındaki tutumunu anlayabiliriz. Ancak, mekanik bir evren anlayışı ile doğaya egemenlik ideali ve tahrip gücü yüksek teknolojik araçlar olmasaydı, endüstri toplumu belki de doğada önemli bir yıkıma yol açmayabilirdi. Doğal dengeyi bozacak kadar bir tahribatın olabilmesi için, buna bir yasak getirmeyen uygun bir dünya görüşü yanında, insana bu dengeyi bozmasına yetebilecek kadar güç sağlayan etkin araçlar da gereklidir. Modern endüstri döneminde insan bu etkin araçları, modern (pozitivist) bilim ve ona dayanan teknoloji sayesinde elde etmiştir (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 18; Ünder, 1996: 68).

Modern endüstri toplumunda insan-çevre ilişkisinde ulaşılan genel kanı, insanın doğayı tüketerek yok etmesinin kendi sonunu hazırladığı yönündedir. Avcı toplayıcı dönemde ve Endüstri Devrimi öncesi tarım toplumunda insan, tabiat karşısında korunmaya muhtaçken; modern endüstri toplumunda tabiat, insan karşısında korunmaya muhtaç duruma gelmiştir (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 18). Modern endüstri toplumlarında Sosyal Darwinizm'in de etkisiyle çevrenin, doğal kaynakların, yeraltı ve yerüstü zenginliklerin ve insanların sömürülmesinin doğal karşılandığı bir dönem olmuştur. Çevrenin ve doğanın, sonucu ne olursa olsun işletilmesi ve doğanın zenginliklerinin yok edilmesi, bir zorunluluk olarak algılanmış; klasik iktisat kuramı da bu olgu üzerine kurulmuştur. Yani, temel çevresel değerler “hava, su gibi serbest maldır ve dolayısıyla üretim sürecinde hiçbir değeri yoktur.” şeklinde düşünülmüştür. Özellikle 19. yüzyıl, bilimin ve teknolojinin hızla ilerlediği ve insanın çevreyi denetleyebilen tek güç olarak kendisini gördüğü bir dönem olmuştur. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, çevre geçmişe oranla daha çok tahrip edilmiştir (Özerkmen, 2002: 171).

1970'lerin post-endüstriyel toplumlarında ise, endüstri toplumunun çevresel etki ve izlerini ortadan kaldırmak ve doğaya daha az zarar vererek çevresel bir hassasiyet ile ekonomik sektörlerin faaliyetlerini göstermesini amaçlamıştır. İnsanların kar elde etmek için doğayı sömüremeyeceği, kaynakların sınırsız olmadığı görüşü, post-endüstriyel dönemde ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, 18. yüzyıldan 1970'lere kadar ekonomik büyüme ve kalkınmada çevresel hassasiyetler göz ardı edilerek ilerlemiş, 1970'lerden itibaren post-endüstriyel dönemde sürdürülebilirlik anlayışı ile çevrenin de dikkate alınarak sürdürülebilir büyümenin ve sürdürülebilir kalkınmanın hedeflenmesi gerektiği ortaya koyulmuştur (Ceylan & Bulut, 2023: 16-17). Başka bir deyişle, 1970'lerin post-endüstriyel toplum döneminde “bolluk çağı iyimserliği” bitmiş, büyümenin sınırlarına varılmış ve büyük ölçekli ekolojik krizler baş göstermiştir. 1970'lerde, insan toplumlarının ekosistem reaksiyonları olarak görülen doğal felaketler karşısındaki çaresizliği kesin delillerle kanıtlanınca, modern dönemin “insanların fiziksel çevreye bağımlı olmadan yaşayabileceği ve biyofiziksel çevrenin insan yaşamında etkisi olmadığı” düşüncesine dayanan “insanın istisnalığı paradigması¹” reddedilmiştir. Bütün bu gelişmeler, artık insanın çevreden bağımsız bir varlık olamayacağını, insan toplumlarının eko-sisteme bağımlı olduğunu açıkça göstermiştir ve yeni bir paradigmaya gerek duyulmuştur. İnsan merkezli çevre anlayışından doğa-merkezli bir çevre anlayışının kabul edilmesi gerekmiştir. Bunun için de insan ve çevreye ayrı ayrı değil “ekolojik bütünlük” içinde ya da sistem bütünlüğü içinde bakılmalıdır. Bu dönemde, modern dönemin “insanın istisnalığı paradigması” yerine “yeni ekolojik paradigma” benimsenmiştir. Bu yeni paradigma, insan eylemine bir tepki olarak, insanın toplumsal yaşamının

1 İnsanın istisnalığı paradigması ve yeni ekolojik paradigma için bkz. Konak, 2010.

biyofizik çevre tarafından da etkilendiğini vurgulamakta; insan toplumlarının büyümesinin bir sınırı olduğunu kabul etmekte ve insan toplumlarının eko-sisteme bağımlı olduğunu vurgulamaktadır (Özerkmen, 2002: 180-183). Ekolojik düşüncenin siyasal bir akıma dönüşmesi, 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 19). Ekolojik düşüncenin doğuşunda Marx'ın da büyük katkısı olmuştur. Marx, bir Aydınlanma dönemi düşünürü olmasına rağmen ekolojinin babası olarak da görülmektedir (Görmez, 2007: 66). Nitekim Marx, “insan, doğa olmaksızın hiçbir şey meydana getiremez” diyerek doğanın önemini vurgulamıştır. Ayrıca Marx, doğayı insan bedeninin bir parçası olarak da görmüştür (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 19; Capra, 2009: 243).

YÖNTEM

Bu çalışmada insan-çevre ilişkisi, fenomenolojik bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu çalışmada fenomenolojik yaklaşımla insan-çevre ilişkisi üzerine yapılan kavramsal ve teorik tartışmaların ne olduğu anlamaya çalışılmıştır. Nitekim Patton'a göre (2002), fenomenoloji ile insanların olguları (çevreyi) nasıl tanımladığının ve duyguları aracılığıyla onları (çevreyi) nasıl algıladıklarının çalışılması kastedilmektedir (Merriam, 2015: 9). Fenomenoloji, yüzeysel bir betimlemeyi değil, araştırma olgusunun (insan-çevre ilişkisinin) zengin bir betimlemesinin yapılmasını daha çok önemsemektedir. Bu anlamda fenomenolojik çözümlemenin esas amacı, şeylerin (çevrenin) varlığının ve özünün kavranması olmaktadır (Mayring, 2011: 110). Entrikin'e (1976) göre fenomenoloji, açıklamaktan çok anlatıdır (Özgüç, 2010: 295-296). Fenomenoloji, açıklamadan ziyade anlamayı önceleyen bir yaklaşımdır. Bu manada anlam, tecrübe, bağlam, sübjektivite, düşünme ve yorumlama fenomenolojinin en temel vurgu alanları olmaktadır (Buttimer, 1993; Kaya, 2014: 31).

İnsan-çevre ilişkisinin farklı dönem toplumlarında ne yönde olduğu, farklı dönem toplumlarda çevrenin kullanımının nasıl şekillendiğinin belirlenmesi araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Araştırma nitel araştırma yöntemine dayalı bir literatür değerlendirmedir. Nitekim Neuman (2013) da ifade ettiği üzere, literatür değerlendirmesi, araştırmanın yönünün (insan-çevre ilişkisinin) ana hatlarını çizmekte, ötekilerin bulmuş olduklarını anlatmakta ve (insan-çevre üzerine var olan) bilginin gelişimini göstermektedir. Literatür değerlendirmesi, araştırma konusunu (insan-çevre ilişkisini) tarihsel bir bağlama oturtmakta ve konu ile ilgili bilgi topluluğuna bağlantılar yaparak konunun önemini göstermektedir. Literatür değerlendirmesi farklı sonuçları bir araya getirerek bütünleştirmekte ve özetlemektedir. Literatür değerlendirmesi; araştırma konusu hakkında mevcut bilgi durumu sunan ve konuyu özetleyen bir değerlendirme türüdür. Bu tür bütünleştirici değerlendirmeler, genellikle bağlam değerlendirmesiyle birleştirilmekte ya da diğer araştırmalara bir hizmet olarak bağımsız bir makale olarak yayınlanabilmektedir (Neuman, 2013: 165-166).

Araştırma, ikincil veriler (bilimsel yayınlar) ile yürütülmüş; elde edilen ikincil verilere literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Nitel (ikincil) veriler, araştırma sorularına ve nitel veri analizine uygun olarak betimlenerek dört tema altında sınıflandırılmıştır. Çalışmada betimleme, kategorileştirme (temalaştırma) ve ilişkilendirme (yorumlama) şeklinde betimsel analizler yapılmıştır. İkincil verilere göre tanımlanan her bir tema içerisinde ilgili literatür verileri yorumlanmış ve veriler anlamlandırılarak sonuçlara ulaşılmıştır. Nitekim Altunışık vd. göre (2012) betimsel analiz, verilerin sınıflandırılması ve özetlenmesi ile sonuçlara ulaşılmasıdır. Betimsel analiz; bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verileri işleme, bulguların tanımlanması ve yorumlanması süreçlerini kapsamaktadır. Betimsel analizde ikincil verilerden alıntılar yapılabilir ve araştırmacının yorumları da veri analiz sürecine katılır. Betimsel analizde elde edilen (ikincil) veriler, daha önceden belirlenen başlıklar altında özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analizin amacı, ham haldeki (dağınık) verilerin okuyucunun anlayabileceği ve isterlerse kullanabileceği bir şekle sokulmasıdır (Altunışık, 2012: 323-324). Betimleme, araştırılan dokümanların hangi bilgileri ortaya koyduğunu bize verir. Veri setinde doğrudan görülemeyen, ancak kavramsal kodlama ve sınıflandırma yoluyla temaların ve bu temalar arası anlamlı ilişkilerin ortaya çıkarılması, betimsel analiz sürecinin temel işlevidir. Betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verileri düzenleme, verileri tanımlama (alıntılama, açıklama ve anlamlandırma) aşamalarından oluşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 254-256). Bu bağlamda araştırma soruları şu şekildedir: İnsan-çevre ilişkisi, avcı-toplayıcı olan ilkel toplumlarda nasıldır? İnsan-çevre ilişkisi, Neolitik dönemle birlikte geleneksel tarım

toplumlarında nasıl olmuştur? İnsan-çevre ilişkisi, 18. yüzyıldan sonra modern endüstri toplumunda nasıl olmuştur? İnsan-çevre ilişkisi, 1970'lerden günümüze post-endüstriyel (postmodern) toplumda nasıldır?

BULGULAR

Tema 1: Avcı Toplayıcı Toplumlarda İnsan-Çevre İlişkisi

Araştırmalara göre ilk insan topluluğu, Afrika'nın doğu bölgelerinde yaşamış; daha sonra bu insan toplulukları Avrupa ve Güney Asya'ya doğru yayılmıştır. Pleistosen'de dünyanın insanlar tarafından kolonileştirilmesi olağanüstü bir başarıydı. Paleolitik insanın geçim ekonomisi tamamen vahşi hayvanların ve balıkların avlanılmasına ve yabani bitkilerin toplanmasına dayanıyordu. İlk insanların uygun yaşam alanları, kayalık ve yer yer dağlık bölgelerdi; ancak bu bölgeler genelde orman, orman bozkırı ve savan alanlarında yabani hayvanların yaşadığı yerlerdi. Bu dönemde bitki kaynakları yangın gibi faktörlerle manipüle edilmiştir. Nitekim bu dönemde bitki örtüsünü temizlemek veya yeniden büyümesini teşvik etmek için yakmak, çevre yönetiminin en eski araçlarından birisi olmuştur (Atalay, 1992: 1). Başka bir ifadeyle, genel kabule göre, insanlar yaklaşık 7 milyon yıl kadar önce, Doğu Afrika'da ortaya çıkmıştır. Bunu izleyen binlerce yıl içinde insanlar yeryüzüne dağılmış ve dünyayı yeniden biçimlendirerek yeni yaşam tarzları oluşturmuşlardır. Paleolitik dönemde bazı mağaralar doğal barınak olarak kullanılmış, bazı mağaralar ise insan eli ile yerleşmeye uygun bir barınak haline getirilmiştir. Bu dönemde (1.4 milyon yıl önce) insanın yeryüzünü değişime uğratmasında en önemli faktör ateş olmuştur. Bu toplumlar, erişebildikleri yerlerdeki bitkileri toplama ve hayvanları avlama faaliyeti ile avcılık ve toplayıcılık yoluyla yiyeceklerini güvence altına almışlardır. Avcı-toplayıcı insanların bilgileri, enerjileri ve teknolojileri çevreyi esaslı bir değişime uğratmaya ve doğal kaynakları kullanmaya yeterli değildir. Ancak av hayvanlarını kendine çekmek, av hayvanlarını bitki örtüsü dışına çıkarmak, haşere ve sinekleri yok etmek, yemek pişirmek, çanak çömlek yapmak, ısınmak ve aydınlanmak için ateşi kullanarak ormanları tahrip etmeye başlamıştır (Tümertekin & Özgüç, 2015: 511-516). Avcı-toplayıcı toplumların çığ olarak yenen meyve ve sebze tohumları ve avlanan hayvanların etleri, ateşin bulunması ile pişirilmeye, çanaklarda kızartılmaya veya suda kaynatılarak tüketilmeye başlanmıştır. Ayrıca ateş, dışarının dondurucu soğuklarına karşı mağara ve barınakların ısıtılmasına ve vahşi hayvan saldırılarına karşı korunmalarına yardımcı olmuştur (Hun, 2016: 47-48).

Avcı ve toplayıcı toplumların yaşamları, az sayıdaki insan grubu ile kara avcılığı, balıkçılık faaliyetleri ve doğadaki hazır bitkisel gıdaları ve meyveleri toplayıp tüketmesi ile sürmüştür (Yazgan, 2010: 230). İlk insanların, Etiyopya'dan Güney Afrika'ya kadar olan alandaki tropikal ve subtropikal kuşağın çeşitli bölgelerinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde insan nüfusu az olup, yeryüzüne seyrek olarak yayılmıştı ve diğer avcı türlerin öldürdüğü hayvanlar ve kendi avladıkları birkaç küçük memeliyle destekledikleri beslenme biçimleri, temelde kabuklu yemiş, tohum ve bitkilere dayanıyordu. İnsanların yaşam biçimi, bu temel geçim tarzına yani avcılık ve toplayıcılığa bağlıydı (Ponting, 2000: 29-30). İnsanlar yeryüzündeki 4 milyon yılı aşkın tarihin çok büyük bir bölümünde, yani günümüzden 10 bin yıl önce Yakındoğu'daki bitki ve hayvan evcilleştirmesinin ortaya çıktığı Neolitik döneme kadar bütün insanlar avcı-toplayıcı idiler. İklim ve çevre koşulları, böyle bir yaşamı ve geçimi dayatmış, insanlar da bu koşullara uyarlanmış bir hayat sürmeye devam etmişlerdi. Bu geçim tarzının temeli, doğada hazır bulunan ya da kendi kendine yetişen besin kaynaklarının tüketilmesine dayanmaktaydı (Kırımlı, 2014: 126).

Avcı-toplayıcılar ekolojik koşullara üst düzeyde bağımlıydılar. Burada hayatı kavram biyolojik taşıma kapasitesi kavramıdır. Bu kapasite; belirli bir yaşam alanında, o çevrenin ekolojik koşullarının sunduğu olanaklar ile elde edilebilecek toplam besin miktarıdır. Yapılan çalışmalar Paleolitik dönemlerde en yüksek insan nüfusu ancak 5 milyon civarında olabileceğine işaret etmektedir. Bu dönemlerde doğurganlık ve ölüm oranı yüksektir. Hayatta kalabilen bir bebeğin ömür beklentisi en fazla 20 ilâ 25 yıl kadardır bir bireyin ulaşabileceği en yüksek yaş 40 yaş civarındadır. Paleolitik dönemdeki nüfus artış hızı bin yılda ancak yüzde 2 kadar gerçekleşmiştir. Kimi zaman nüfusta azalma eğilimi bile görülmüştür. Özellikle yabancı halklarla temas ve onların ekonomik baskılarıyla birlikte yabancılardan gelen enfeksiyonlara maruz kalınması bunun en önemli nedenidir. Avcı-toplayıcılar genellikle nüfusu 25 ile 100 arasında değişen küçük takımlar halinde yaşamayı tercih ederler. Doğrudan doğruya doğada hazır bulunan kaynakların istismarına dayanan bir geçim tarzına sahip olduklarından nüfus artışı ve

kalabalık örgütlenme, yaşamın devamı açısından tehlikelidir. Bu takımlar, yararlandıkları besin ve su kaynaklarının mevsimsel değişmelerine bağlı olarak hareket ederler. Topluluğun yaşamını sürdürebilmesi, bu hareketin devamına ve yararlanılan kaynakların istikrarına bağlıdır. Genellikle tüketebilecekleri kadar avlar ve toplarlar. Yiyecek biriktirme pek görülmez, o yüzden hareketlidirler. Hareketlilikleri, küçük nüfusları ve avcılığa bağlı olarak yüksek protein tüketimleri, onları salgın hastalıklar karşısında dirençli hale getirmiştir. Avcı-toplayıcılar, bugün yerleşik toplumları tehdit eden pek çok hastalıktan korunabilmiştir. Bu yüzden bugün tanıdığımız yaygın bütün salgın hastalıklar, tarım devriminden sonra gelişerek insanlığı tehdit eder hale gelmiştir (Kırımlı, 2014: 126-128).

Avcı-toplayıcı toplumlar, besin üretimi teknikleri ilkel ve yetersizdir. Bu toplumlar, günü gününe geçimlik düzeyine yakın yaşarlar. Avcı ve toplayıcı toplumlar arasında görülen çeşitlilikler, daha çok fiziksel çevrenin farklılığının sonucudur (Poloma, 1993:139). Avcı ve toplayıcı toplumların başlıca geçim kaynağı doğadır. Bu toplumlar çevrenin sunduğu şeylere dayalı olarak yaşamışlar ve etraflarında ki dünyayı değiştirmek için çok az çaba harcamışlardır (Giddens, 2005: 599). İlk insanların doğa üzerindeki etkilerinin sınırlı olduğu kolayca tahmin edilebilir. Çevrede buldukları ve topladıkları meyveleri, yumru bitkileri, kabuklu yiyecekleri, kurtçukları, böcekleri, hayvan leşlerini ve yakaladıkları hayvanları yemek ve bunlarla yetinmek zorunda kalmışlardır. Toplayıcılık dışında avlanarak da karınlarını doyurmayı başarmışlardır. 2,5 milyon yıl önce ağaç dallarından ve taştan basit araç-gereç yapmaya başlamaları, avlanmalarını kuşkusuz kolaylaştırmıştır. Karınlarını doyurmak için avlanan bu insanların avcılık tarihi 50 bin yıl öncesine uzanmaktadır. Bu insanlar dönemin zor yaşam koşullarına uyum sağlamanın yollarını bir biçimde bulmuş; av hayvanlarının peşinde giderek sürekli hareket halinde olmuşlardır. Avlanan ve toplanan gıdalar eşitlikçi bir biçimde paylaşıldığı için, özel mülkiyet ve miras bırakma olmadığı için, bu insanların doğa üzerinde yıkıcı bir baskı oluşturmadığı bilinmektedir (Çoban, 2020: 60-62). Avcı-toplayıcı toplumun yapısı, yaşam biçimi ve üye sayısının azlığı nedenleriyle doğal çevre üzerindeki etkileri sınırlı ve yerel ölçülerde olmuştur. Kendilerini doğanın bir parçası olarak gören bu toplumların egemen toplumsal paradigması, doğaya bağımlı olma ilkesi temeline oturmuştur (Kulözü, 2015a; Kulözü-Uzunboy & Kocabaş, 2021: 15). Başka bir deyişle, avcı-toplayıcı olan ilkel toplumlarda insan doğa içinde ve doğa olaylarına karşı bütünüyle savunmasız, çaresiz ve yalnızdır. Yeryüzüne doğal korungaçları ile gelmediklerinden dolayı, doğaya uyumsuz ve aykırıdır. Bu nedenle, varlığını sürdürebilmesi için başlangıçta doğaya baş eğmiş ve çevresine uyum sağlamaya çalışmıştır. Göçebelik evresinde insan belli ölçüde çevresini etkilemeye başlamasına rağmen yine de doğal olayların nedenini kavramaktan ve çevresini denetlemekten uzaktır (Özerkmen, 2002: 170). Avcı-toplayıcı olan insanların doğal çevre ile olan ilk ilişkisi “yararlanma” şeklinde olurken, tarım toplumunda ise çevrenin ve toprağın “sömürülmesi” şeklinde olmuştur. Ancak avcı-toplayıcı olan göçebe toplumlarda insanın çevreden söküp aldığını doğanın yerine getirmesi-onarması daha olası iken, yerleşik tarım toplumlarında bu durum “toprağın tükenmesi” ve “yıpranma” olarak karşımıza çıkmaktadır (Turan, 1980: 31-33).

Avcı-toplayıcı toplumların bazı avlanma yöntemleri, zaman zaman ekolojik bakımdan zararlı faaliyette bulduklarını göstermektedir. Etinden ve derisinden yararlanmak için avladıkları bazı türler yok olmuş ve bazı türlerin sayısı azalmıştır. Avlanmada ateşin kullanılması ile koruluklar ve orman yakılıp yok edilmiş ve böylece ekosisteme zarar verilmiştir (Çoban, 2020: 64). Paleolitik'in başında iki yüzeyle ya da konik basit taş el baltalarıyla yapılan avcılık, Orta Paleolitik'te yonga ve dilgilerden oluşan daha geniş bir alet çantasına kavuşmuş, Üst Paleolitik'te ise mızrak uçlarıyla, ok ve yaylarla, hatta zıpkınlarla desteklenmiştir. Çıplak elle başlayan toplayıcılık etkinliği, yabani bitkilerin toplanmasında kullanılan basit orakların yapımına kadar gelişmiştir. Yaklaşık olarak 40 bin yıl öncesine gelindiğinde, dünyanın pek çok yerine dağılmış bulunan insan türü artık belirli hayvan türlerini avlamak ve her çevrenin sunduğu özel ve farklı bitki türlerini devşirmek konusunda ustalaşmıştır. Üst Paleolitik insanı, sadece öncelilere göre büyük bir çeşitlilik arz eden temel av aletlerini yapmayı değil, dokumacılığı ve sepet kullanmayı da öğrenmiştir (Kırımlı, 2014: 127).

Tema 2: Tarım Toplumunda İnsan-Çevre İlişkisi

Üst Paleolitik Çağ'ı sona erdiren etmenler ekseriyetle iklimsel şartlara bağlı olarak gelişmiştir. Pleistosen Çağ'ın sona ermesiyle, tundra ikliminin hâkim olduğu soğuk ve kurak yerler ormanlık alanlara dönüşürken, Akdeniz'in ve Yakınoğu'nun çayırılık

arazileri yerine çöller ortaya çıkmıştır (Maisels, 1999: 95-109; Simmons, 2007: 43-45). Avcı toplayıcı toplumların yaşadığı Üst Paleolitik Çağ'ın sonları ile Neolitik dönem arasında bir geçiş evresi vardır. Bu geçiş döneminde (Holosen'de) hayvan ve bitki florası, çevresel ve iklimsel etmenler sebebiyle bir hayli değişime uğramıştır. Bitki toplayıcılığı ve küçük hayvan avcılığı bu Çağ'ın geçim biçimini temsil eder. Kuzey Afrika, Avrupa ve özellikle Yakındoğu'da toprak yapısının değişikliği sonucu yenilebilir yabani tahıllar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Geçim bu Çağ'da ortaya çıkan yabani bitkilerin toplanmasına bağlı olarak gelişmiştir. Yabani arpa ve buğday en önemli geçim kaynakları hâlini almıştır (Aytan, 2021: 991-992; Braidwood, 2008: 138-140; Kartal, 2009: 6). Başka bir ifadeyle, günümüzden yaklaşık 10-12.000 yıl önce yaşanan dramatik iklim değişiminin, yani buzul devrinin sona ermesiyle birlikte, insanların çevresindeki flora ve faunada değişiklikler oldu. Bu ısınma ve nemlenmenin sonucunda bugün tarımını yaptığımız pek çok bitkinin ve evcilleştirdiğimiz hayvan türünün yabani ataları belirli bölgelerde yayıldı. Bu bölgelerde yaşayan insanlar bu büyük ekolojik değişime ayak uydurdu ve avcılığın yanı sıra, ağırlıklı olarak bu yabani bitki ve meyvelerin toplayıcılığıyla yaşamaya başladı. Bu görece bolluk dönemi, ilk yerleşik hayat biçiminin ortaya çıkmasına neden oldu. Artık sürekli yerleştikleri küçük köylerde istikrarlı bitki, hayvan ve su kaynaklarının sunduğu olanakları istismar ederek yaşayan insanlar, kısa süre içinde yabani olarak tükettikleri türleri evcilleştirmeyi başardılar ve ilk besin üreticiliği, yani tarım ortaya çıktı. Kültür tarihçisi Gordon Childe, tarımın ortaya çıktığı kültür çağına atfen bu büyük değişime Neolitik Devrim adını verdi (Kırımlı, 2014: 129).

Neolitik insanları tarafından ilk zamanlarda vahşi hayvanlar ve tahıllar evcilleştirilmiştir (Atalay, 1992: 1). Doğadaki yabani tahılların en irilerinin seçilmesi ve bunların ekilmesi sonucu besin üreticiliğine ilk adım atılmış oldu. Tahıl ekip biçme işlemi, ilk defa toprağa bağlı yaşamın ortaya çıkmasına neden oldu. Toprakta elde edilen mahsul, insanın en temel geçim kaynağı hâlini aldı. Bu ise yerleşik yaşama geçişin ilk adımlarıydı. Bereketli Hilal olarak adlandırılan coğrafi bölge içerisinde yer alan Levant, Güneydoğu Anadolu, Irak ve Suriye'nin kuzeyi ve İran'ın batı yaylası, tarımın ortaya çıkışına ev sahipliği yapan ilk bölgelerdir. Bu coğrafi saha içerisinde yaşamalarını sürdüren gruplar, toprağın yumuşaması, yüksek kalorili yabani tahılların ortaya çıkışı, iklimin ılımanlaşması gibi etmenlerin bir araya gelmesinden faydalanarak, besin yetiştiriciliğine başlamışlardır. İlk evcilleştirilen bitkiler; iki buğday türü (emer, einkorn), arpa, mercimek, bezelye gibi ürünlerdir (Helbaek, 1959: 365-371; Zeder, 2011: 5221-5232). Kültür altına alınan besin ürünleri sadece bitkiler değildi. Bitki yetiştiriciliğinden sonra, Yakındoğu coğrafyasında besi hayvanları da kontrol altına alınıp ehilleştirilmiştir. Bu hayvanlar önce koyun ve keçi daha sonra da sığır ve domuz olmak üzere toplam dört büyük hayvan çeşididir. Ancak hangi hayvanın tam olarak nerede evcilleştirildiği konusu açıklığa kavuşturulmuş değildir. Bereketli Hilal'in coğrafi sahası içerisinde ve aynı zamanda birkaç muhtelif bölgede evcilleştirilmiş olabilecekleri üzerinde durulmaktadır (Aytan, 2021: 992; Larson & Fuller, 2014: 122-125).

Doğaya doğrudan müdahale ederek, besin olarak kullanılacak bitki türlerini yetiştirme ve bazı hayvan türlerini evcilleştirerek sürüler oluşturmak, bu dönemin belirgin özelliği olmuştur. Bazı topluluklar evcilleştirdikleri hayvanlardan oluşan sürüleri temel besin kaynağı olarak kullanırken bazı topluluklar ise sınırlı ölçüde de olsa bahçe ve tarla tarımına başlamışlar; her iki ana kol da bir anlamda besin üreten topluluklar haline dönüşmeye başlamıştır. Ağırlıklı olarak hayvan sürülerini kullanan topluluklar ise yarı-göçebe topluluklar haline gelmişlerdir. Özellikle tarım yapmanın öğrenilmesi bu toplumların beslenme ve yaşam tarzlarında kökten değişikliklere yol açmıştır. Buğday ve arpa gibi yaygın, kurak iklime uyumlu bitki türlerinin ve koyun, keçi, sığır gibi otçul türlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla insan topluluklarının yaşam biçimi de değişmeye başlamıştır (Kırımlı, 2014: 129-130).

Tarım toplumuna geçiş ile dünyanın farklı bölgelerinde insanlık tarihinin ilk yerleşimleri ortaya çıkmıştır. Neolitik Dönem'de Anadolu'yu da içine alan Yakın Doğu'da ortaya çıkan bu yerleşme modeli, köy olarak tanımlanmaktadır (Tuna, 1987; Kulözü-Uzunboy & Kocabaş, 2021: 16). İnsanlar Neolitik yerleşmeleri; göllerin yakınlarına, deniz kıyılarına, alüvyal ovalara kurdular. Bu yerleşmelerin çoğu, tektonik depresyonlar içerisinde ve çoğunlukla Verimli Hilal (Mezopotamya) üzerinde yer almaktadır (Atalay, 1992: 1). Bu dönemde birbirine yakın aileler, topluca bir yerde oturarak köyleri meydana getirdiler, böylece tarihteki ilk köyler kuruldu. Ayrıca insanların tahıl üretimine başlamaları, hayvanları evcilleştirmeleri, insanları tüketicilikten üretici duruma getirmiştir. Bu dönemde kemik ve taştan daha kullanışlı aletler yapılmıştır. Toprakta veya kilden yapılan kaplar ateşte pişirilmiş, bunun sonucunda seramik sanatı başlamıştır. Ancak tarımla birlikte insan hayatı pek çok salgın ve bulaşıcı

hastalığın tehdidi altına girmiştir. Bu koşullarda yüksek ölüm oranı karşısında nüfusu koruyan şey yüksek doğurganlık oranıdır. Köy hayatı ve tarımsal faaliyetler yüksek doğurganlık oranının ortaya çıkmasını sağlayan etmenlerdir. Buna karşılık ortalama ömür avcı-toplayıcı toplumlarda 25 yıl kadarken, tarım toplumlarında ancak 30'a çıkabilmiştir. Bunun nedeni tarımsal hayatın, yaşam kalitesine büyük bir etki yapamamış olması ile ölüm nedenleri arasında kıtlık, çocuk ölümleri ve doğum sırasındaki kadın ölümlerinde artış, salgın hastalıklar, toprağın tuzlanarak verimsizleşmesi ve savaşlar gibi yeni etkenlerin katılmasıdır (Kırımlı, 2014: 129). Tarım toplumunda doğa üzerinde yeterince denetim sağlanamamış olduğu için, bu toplumun kendine yeterliliği oldukça kırılgandır. Nitekim kuraklık, sel, fırtına, don ve salgınların ekin ve sürüleri yok ettiğinde topluluğun ayakta kalması çok güçleşmektedir (Çoban, 2020: 69).

İnsan yerleşik tarım toplumuna geçişi ve kentlerin ortaya çıkışıyla birlikte, insanın çevresini denetlemesi ve ona biçim vermesi mümkün olmuştur. Neolitik dönemden itibaren insanın bilgi ve teknik birikimi hızla artmıştır. Tarım toplumu, her geçen gün doğayı daha fazla işlemeye, çevreyi daha fazla etkilemeye ve denetlemeye başlamıştır (Özerkmen, 2002: 170). Tarım toplumundaki ilk kentler ise, Neolitik Dönem'de görülen köy yerleşimlerine kıyasla geniş alanlar kaplamakta ve kalabalık bir nüfusu barındırmaktadır. Bu yerleşimlerde kentsel özellik olarak tarım dışı üretim biçimleri gelişmiş, toplumsal işbölümü ile uzmanlaşmış meslek ve yönetim kadroları oluşmuştur (Bumin, 1990). Kentsel yerleşmeler ile insan-çevre ilişkisi insan-insan ilişkisine dönüşmüştür; doğal ve toplumsal yaşamı yönlendiren, bu yeni ilişki olmaya başlamıştır (Mazi, 2008). Kentsel Devrim'i deneyimleyen tarım toplumlarının ayırıcı özellikleri, doğal kaynakların kullanımı, doğal işleyişin yönlendirilmesi, tarımsal üretim için doğanın aşırı kullanımı ve konut alanlarının oluşturulması olmuştur (Frangipane, 1996; Kulözü-Uzunboy & Kocabaş, 2021: 16). Kır ve kent yerleşmeleri, bir yandan doğal çevre bileşenlerinin diğer yandan da kültüre faktörlerin etkisi altındadır. Yerleşim ve arazi kullanımının koşulları bağlamında doğal çevre bileşenleri ve kültürel çevre faktörleri arasında karmaşık bir ilişki mevcuttur. Örneğin, madenlerin ve ham maddenin bol bulunduğu çevrelerde endüstri, geniş ve tarımsal kabiliyeti yüksek toprakların bulunduğu alanlarda tarım ve ticaret, dar ve parçalı arazilerde genellikle kırsal yerleşim ve hayvancılık faaliyetleri yer almıştır. Kurak ve yarı kurak alanlar nüfuslanmamış, soğuk çevreler تنها kalmıştır (Koçman, 2023: 70-74; Yazgan, 2010: 230).

Avcı-toplayıcı olan ilkel toplumlardan sonra ortaya çıkan geleneksel tarım toplumları, yerleşik yaşama geçerek doğal çevreyi yapay bir çevreye dönüştürmüşlerdir. Bu dönemde, bataklıkların kurutulması ve ormanların tarıma açılması ile doğa, tarım toplumları tarafından sömürülmeye başlanmıştır (Ceylan & Bulut, 2023: 16). İnsan eliyle çevresel değişimin ilki, Neolitik dönemde tarımın keşfedilmesi ve hayvanların ehlileştirilmesi ile başlamıştır. Bu anlamda ilk teknolojik ilerleme ile beşerileştirilmiş bir dünya yaklaşık 10 bin yıl kadar önce Ortadoğu'da başlamıştır. Neolitik dönemden sonra köy ve şehir yerleşmelerinin ortaya çıkarılması ile insanlar doğayla olan ilişkilerini değiştirmiştir. Bu dönemde, zaman içinde zirai bitkileri ve ehlileştirilmiş hayvanların farklı coğrafyaların iklimlerine adapte etme çalışmaları görülmüştür. Neolitik devrimden itibaren insanlar; toprakta, bitkilerde ve hayvanlar üzerinde önemli değişimler oluşturacak bir sürece girmiştir (Tümertekin & Özgüç, 2015: 512). Tarihi süreç içerisinde insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle insan-çevre arasında bulunan denge, sürekli olarak çevre aleyhine bir bozulma şeklinde ortaya çıkmıştır. Asıl olan insan-çevre arasındaki bu dengenin bir daha sağlanamayacak şekilde bozulmasıdır (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 16). Tarım toplumunun ileri aşamasında ortaya çıkan tarımsal etkinlikler, doğal çevrenin ve toprağın yapısını değiştirmeye başlamıştır (Kulözü, 2015a; Kulözü-Uzunboy & Kocabaş, 2021: 15-16; Yazgan, 2010). Tarım toplumunda toprağın aşırı sulanması; toprakta çamurlaşma, tuzlulaşma ve çoraklaşmaya neden olmuş, bu durum da zirai ürün elde etmeyi güçleştirmiştir. Ayrıca sıtma hastalığının yayılmasına da yol açmıştır. Topraktaki verimin düşmesi ve hayvanlara yeni otlatma arayışı tarım toplumunun yeni yerler aramasını kaçınılmaz kılmıştır (Çoban, 2020: 71). 3500-4000 yıl öncesinden beri, ormanların aşırı otlatılması ve aşırı kullanımı nedeniyle insanların doğal çevre üzerindeki etkisi, etkili bir şekilde başlamıştır (Atalay, 1992: 1). M.Ö. 3000 yıllarına kadar ateş, Avrupa'da arazi açmak için kullanılmıştır. Avrupa'da ateş ile ortadan kaldırılan meşe ve karaağaç ormanları üzerine yeni yerleşmeler kurulmuş ve bu alanların bir kısmı da hayvan otlatmaya ve tarıma ayrılmıştır. Avrupa'daki tarım toplumu, orman, bataklık ve otlakların ortadan kaldırılmasıyla elde edilen tarımsal mekânlarda yaşamıştır (Tümertekin & Özgüç, 2015: 512).

Tema 3: Endüstri Toplumunda İnsan-Çevre İlişkisi

Modern endüstri toplumunda, “insanın akla dayalı bilim ve teknoloji ile başaramayacağı hiçbir şeyin olamayacağı” anlayışı Batı Dünyasına egemen olmuştur. Bu anlayışın temelinde de insanın biricikliğini vurgulayan yaklaşım; tamamen insan merkezli, iyimser ve katı bir biçimde çevre karşıtı ya da çevreyi göz ardı eden varsayımlardan oluştuğu görülmüştür (Özerkmen, 2002: 183). Bu nedenle, 18. yüzyılda sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte, insanın çevreyi değiştirme süreci de hem gelişmiş hem de yoğunluk kazanmıştır. Özellikle 20. yüzyılda yeryüzünde meydana gelen değişimler, önceden tahmin edilemeyecek derecede ve hızda gerçekleşmiştir. Bu dönemde yeryüzünün fiziksel özellikleri ve fonksiyonları üzerinde insanların etkisi artık küresel bir boyut kazanmıştır (Tümertekin & Özgüç, 2015: 513).

İnsanoğlu bin yıllardır doğayı kendi eliyle yapay bir çevreye dönüştürmektedir. Ancak doğayı meta haline dönüştürüp fiyatlandırılan kapitalizm, aynı zamanda onu yok etmektedir (O’connor, 1994: 152-175). Doğada üstünlük kurmaya yönelik sanayi toplumu, insan ile içinde yaşadığı çevre arasında var olan uyumu bozmuştur (Mesarovic & Pestel, 1989: 13; Ökmen, 2010: 20). Çevreyi tahrip eden insan, devamlı ekonomik büyümeye önem veren Batı toplum kurumlarının küresel çapta yayılmasının ve gelişmesinin bir sonucudur (Giddens, 2000: 566; Ökmen, 2010: 15). Sanayi toplumunda kentsoylu ekonomik gelişmenin oluşturduğu yaşam biçimi, çevre bilinci oluşturmada başarısız olmuştur. Bu dönemde tükenen doğal kaynaklar, çevrenin zorla bölünmesi ve özellikle sanayi ve kentsel yerleşmelerdeki çevresel karmaşalar gelecek için hiçbir umut sergilememiştir. Önceliği salt ekonomi olan sanayi toplumunda çevreden hoyratça yararlanmanın, sömürme düzeyinin temelini oluşturduğu görülmektedir (Turan, 1980: 37). Endüstri toplumunda hâkim iktisat anlayışı, büyüme konusu olmuştur. Büyümeye yönelik iktisat anlayışı, sınırlı bir çevre olan yeryüzünde mutlaka felakete sonuçlanacak neticeleri doğurmuştur (Görmez, 1991: 11). Sanayileşmeyle gelişen teknolojik ilerleme, insan eliyle doğayı radikal ölçüde değiştirmenin de başlangıcı olduğu söylenebilir (Ökmen, 2010: 14). Bu dönemde kapitalist ekonomik piyasa yapısı, doğal kaynakların acımasızca sömürülmesi üzerine kurulmuştur. Bu yapı, ekonomik faaliyetlerini doğayı dönüştürerek sürdürmektedir; ancak bu dönüştürmenin sonucunda hiç de doğal olmayan bir takım çevresel atıklar çevreye boşaltılmaktadır (Balcı, 1992: 72-75). Bu dönemde çevresel tehditler; atık maddelerin üretimi, kirlenme ve maden kaynaklarının tüketilmesidir (Giddens, 2000: 566; Ökmen, 2010: 14-15).

Endüstri Devrimi’nin gerçekleşmesi ile birlikte dünya büyük gelişmelere sahne olmuştur. Nüfusun hızla artması ve teknolojik gelişmeler, üretimin artmasına ve kaynakların daha çok kullanılmasına sebep olmuştur. İnsanoğlu ise artan tüketim ve üretim ihtiyacını karşılamak amacıyla sınırsız bir kaynak olarak gördüğü doğayı hoyratça kullanmış ve tahrip etmiştir. Ekonomik, sosyal, teknolojik vb. alanlardaki kalkınma çabaları da çevresel değerlerin çoğu kez ihmal edilmesine neden olmuştur (Tıraş, 2012: 58). İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren tüm ülkelerin giriştiği kalkınma hamleleri, her alanda bir büyüme tutkusuna ve yarışına dönüşmüştür. Ancak bu kalkınma tutkusu, doğal kaynakları dikkate almadan tamamen üretime ve tüketime yöneliktir. Bu gelişmelerin ardından “tüketim amacıyla üretim” yerini, “üretim amacıyla tüketim” sürecine bırakmıştır. Böylece ülkeler; gerçek ve zorunlu ihtiyaçları karşılamak için üretim yapmak yerine, dünya ölçeğinde etkili olmak ve sermayeyi kontrol etmek için üretim yapmaya yöneldiler. Sonuç olarak sınırsız doğal kaynak talebine cevap veremez hale gelen çevrenin, döngü halindeki yapısı bozulmuştur (Dura, 1985; Muşmul & Yaman, 2018: 76-77). Büyük bir kısmı dünyanın kuzey yarı küresinde bulunan ve doğal kaynaklardan geniş bir biçimde yararlanan, aşırı enerji ve teknoloji tüketiminde bulunan ve gelişmelerini güney ülkelerinin geri kalmışlığı ile besleyen gelişmiş ülkeler, günümüzdeki bulunduğumuz çevresel krizin en büyük sorumlusudur. Gelişmiş ülkelerin yoksul ülkelere atık ve çöp ihraç etmesi, kullanımı yasak olan zirai ilaçları geliştirmekte olan ülkelere satması ve geliştirmekte olan ülkelerin ormanlarını yağmalaması endüstri döneminde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda gelişmiş ülkelerin endüstrileşmeye bağlı olarak yapmış olduğu faaliyetler, çevresel değerleri yok etmeye başlamıştır (Ökmen, 2010: 15-16).

Ekosistemin dengesini bozan en önemli gerekçelerden birisi sanayileşme ve beraberinde getirdiği endüstri toplumdur (Ökmen, 2010: 20). Endüstri toplumunun insanı, doğasından kopararak yabancılaştırması ve doğaya karşı duyarlılığını ortadan kaldırması, çevre sorunlarının büyük boyutlara ulaşmasını beraberinde getirmiştir (Schumacher, 1989: 112). Endüstri toplumu, çevreyi önceki çağlarla kıyaslanamayacak ölçüde altüst etmiştir. Daha önceki dönemlerde yaşamış hiçbir uygarlık, bütün bir gezegeni mahvedecek büyük çevresel olumsuzlukları yaratmamıştır. Hiçbir zaman insanın açgözlülüğü ve savrukluğu yüzünden okyanuslar bütünüyle zehirlenmemiş, bir hayvan türü bir gecede tümüyle yok olmamıştır (Ökmen, 2010: 21-22;

Toffler, 1996: 173-174). Başka bir deyişle, Endüstri Devrimi ile birlikte makine çağını başlatan modern sanayi toplumu, tarım toplumlarına göre, doğa üzerinde daha fazla hâkimiyet kurarak doğanın sömürsünde zirve yapmışlardır. Endüstri döneminde, modern bireyin ve ekonomik kalkınmanın doğadan üstün görülmesi, doğanın hızlı bir şekilde kullanımını ve sömürülmesini beraberinde getirmiştir. Geleneksel tarım toplumundaki insan ve hayvan gücünün yerini endüstri toplumunda makine gücünün alması, doğal çevrenin hızlı bir şekilde değişmesine neden olmuştur. Ayrıca endüstrileşme ile birlikte fosil yakıtların enerji üretiminde, endüstride, ulaşımda ve konutlarda yoğun bir şekilde kullanılması hava kirliliği, sera etkisi, asit yağmurları ve küresel ısınma gibi çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum doğal çevrenin hızla kirlenmesine ve bozulmasına sebebiyet vermiştir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, dünyanın yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarını hızla tüketerek hızlı bir ekonomik büyüme ve kalkınma çabası içerisinde olmuş; ancak bu durum, birçok sektörün çevreye zarar vermesine neden olmuştur (Ceylan & Bulut, 2023: 16).

Çevresel olarak endüstrileşme, doğal kaynakların sömürülmesi temeline dayanmaktadır. Endüstriyel toplumun insan-çevre ilişkisindeki yaşamsal değişim, ucuz fosil yakıtların endüstriyel üretimde kullanılmasıdır. Fosil yakıt kullanımı doğal kaynakların daha yaygın ve yoğun olarak sömürülmesine, daha fazla kirliliğe ve daha büyük çevresel felakete yol açmıştır. Fosil yakıt kullanımının bazı önemli sonuçları arasında su ve hava kirliliği, asit yağmurları ve küresel ısınma sayılabilir. Bu bağlamda endüstrileşme, insan türünün diğer canlı türleri üzerindeki egemenliğini arttırmış; endüstrileşme ve endüstriyel üretim ile nadir canlı türlerinin ve doğal çevrenin tahrip edilmesi gibi sonuçlar ortaya çıkmıştır (Tuna, 2000; 67). Endüstri kentleri, barındırdığı nüfus açısından tarihin en kalabalık kentleri olmuş ve bu kentlerdeki aşırı nüfus yığılmaları çevreyi bozucu etkiler oluşturmuştur (Keleş & Hamamcı, 1997: 33). Sonuç olarak endüstrileşme ve kentleşme; çevresel bozulmaları ve tahribatı bir soruna dönüştürmüş, insan-çevre dengesini olumsuz yönde etkileyerek günümüz insanı ile doğanın arasını açmıştır (Özerkmen, 2002: 171-172). Başka bir ifadeyle, Endüstri toplumlarında çevre sorunları, sanayileşme ve kentleşmeden kaynaklanmıştır (Ökmen, 2010: 20). Bu dönemde insanoğlunun doğayı egemenliği altına alma düşüncesi, zamanımızı etkileyen çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Eryıldız, 1995: 25; Ökmen, 2010: 20). Endüstri döneminde insan, doğal ekosistemin bir parçası olmayı unutarak, çevrenin doğal işleyişine doğrudan müdahil bir varlık olmuştur. Endüstri Devrimi ile birlikte başlayan yoğun sanayileşme süreci ve bu sürecin tetiklediği kentleşme ve demografik sorunlar hızla doğanın tahrip edilmesi ve doğal yaşamın sekteye uğratılması sonucunu doğurmuş, doğadaki denge insan lehine bozulmuş ve onarılması neredeyse imkânsız çevre felaketleriyle karşı karşıya kalınmıştır. Endüstri Devrimi ile birlikte başlayan sürecin devamında doğal kaynakların ölçsüz kullanımı artmış ve özellikle sanayileşmenin yoğun olduğu alanlarda doğal tahribat çok belirgin hale gelmiştir. Başta iklimsel değişimler olmak üzere birçok çevre sorununun kaynağında insan faktörünün olduğu artık tartışmasız olarak kabul edilmektedir (Gül, 2013: 18). Endüstri toplumunda doğal çevre, bir oyuncak muamelesi görmüştür. Hızlı sanayileşme ile nehir ve göllerin kirlenmesi, suyun aşırı kullanımı, yeraltı sularının kuruması ve tuz tabakalarının yaygınlaşması gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca en dikkat çeken şey, küresel ısınma, türlerin ortadan kalkması ve kaynakların tükenmesi gibi tüm durumların nedeninin toplumsal olmasıdır (Tümertekin & Özgüç, 2015: 515).

İnsan ile çevre arasındaki ilişkiler, insanlığın ilk yıllarından Endüstri Devrimi'ne kadar değişime uğrasa da kısmi bir uyum içinde devam etmiştir. Ancak Endüstri Devrimi, insanın doğaya müdahale ederek doğal dengeyi bozma imkânlarını ve şartlarını hazırlamıştır. Bu endüstrileşme sürecinde ekolojik denge insan tarafından tahrip edilmeye, bozulmaya hatta canlılar için tehlikeli olmaya başlamıştır (Görmez, 1989: 6; Ökmen, 2010: 21). Endüstri Devrimi'nden günümüze gelişen imalat sanayi ve artan dünya nüfusuyla beraber daha fazla doğal kaynak talebi ortaya çıkmıştır. Üretimdeki artışa paralel olarak enerji kullanımı artışıyla, fosil yakıt kullanımı, karbondioksit ve sülfürdioksit emisyonları da artmıştır. Endüstri Devrimi'ni takip eden süreçte insan-doğa etkileşiminde insanın doğayı sömürmesi ve tüketmesi; küresel ısınma ve buna bağlı olarak ortaya çıkan küresel iklim değişikliği, çevre kirliliği, doğal kaynakların azalması gibi birçok çevre sorununu ortaya çıkarmıştır (Serim, 2016: 103-123).

Tema 4: Post-Endüstriyel (Postmodern) Toplumda İnsan-Çevre İlişkisi

Modernleşmenin istenmeyen sonucu olarak ortaya çıkan ve çözüm bekleyen çevre sorunları, modernizm sonrası (post-modern) toplumun karşısında durmaktadır (Serim, 2016: 103). Endüstri Devrimi günümüz anlamında çevre sorunlarının doğuşunu hazırlayan bir süreçtir. Çevreyi koruma fikrinin gelişimi ise, Endüstri Devrimi sonrasında (post-endüstriyel dönemde) gelişmiştir. Endüstri toplumundan post-endüstriyel (bilgi) toplumuna geçerken, kirlilikten arınma, doğa ile uyum ve kaynak tasarrufu anlayışı devreye girmiştir. Endüstri toplumunda ortaya çıkan çevre sorunları, kuşkusuz post-endüstriyel (bilgi) toplumunda da olacaktır (Ökmen, 2010: 22, 40). Günümüz dünyasında çevre sorunları ile insan sorunlarını birbirinden ayırmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir (Gül, 2013: 19). Bu nedenle günümüzde, sürdürülebilir bir yaşam ve tüketim için, doğal kaynaklara aşırı yüklenmeden ve çevreyi tahrip etmeden gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakmak, kısaca “ekolojik yurttaşlık” modeli oluşturmak gerekmektedir (Karalar & Kiracı, 2011: 66). Ekolojik yurttaşlık esas itibarıyla çevre bilincine sahip ve bu bilinç yardımıyla yaşanabilir bir çevreyi inşa etmek ve gelecek kuşaklara daha temiz bir çevre bırakmayı ilke edinen etik değerlerle donatılmış bir bilinci ve doğaya uyumlu bir yaşamı ifade etmektedir (Gül, 2013: 19). Çevreyi merkeze alan yeni ekolojik paradigma, sanayileşmiş Batı toplumlarının insanı merkeze alan dünya görüşüne karşı bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda çevre etiği de dünyanın ekolojik bütünlüğünü korumaya yarayan değerler ve davranışların bir ürünü olarak, insan ve doğa arasındaki ahlaki ilişkilerle ilgilenmektedir. (Ertürk, 2011: 418). Yeni ekolojik paradigma insanı doğanın merkezinden almamakla beraber insanın doğaya saygılı olmasını vurgular. Bir başka ifadeyle insan yine merkezdedir fakat doğayı sahibiymiş gibi kullanmayacak ona saygı gösterecektir. Bu bağlamda bu yeni paradigmanın insanı merkeze alan anlayışını “doğaya saygı duyan insan merkezilik” şeklinde tanımlamak olanaklıdır (Bilgili, 2017: 515). Yeni Ekolojik Paradigma, toplumların ekosisteme bağımlı olduğuna işaret ederek yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Yani bu yaklaşım, toplumların ekolojik temele bağımlı olduklarını ve doğal kaynakların aşırı derecede kullanılmasından ve kirlilik yaratılmasından dolayı ekolojiye çok ciddi zararlar verme gerçeğine dikkat çekmektedir (Konak, 2010: 275). Nitekim çevre söz konusu olduğunda “saygı” ve “sorumluluk” kavramları etik birer kavram olarak karşımıza çıkar. Etik bir davranış olan çevreye saygı kişinin içinde yaşadığı toplumsal ve doğal çevreye olan yaklaşımının da bir göstergesidir. Ünlü düşünür Udall’ın da dediği gibi, “hepimiz yeryüzünün kiracılarıyız”. Bu düşünce, aynı zamanda çevreyi yaşadığımız evimiz olarak da görmemizi sağlamaktadır. Bunu sağlayacak olan da insan merkezci bir düşünce yerine çevre merkezci bir düşünce anlayışının oluşturulmasıdır. Bir başka deyişle, Bacon, Descartes, Galileo ve Newton gibi Aydınlanma Çağı düşünürlerinin dile getirdiği “mekanik evren tasarımı” yerine doğanın canlı bir organizma olduğunu savunan ekolojik görüşlerin oluşturduğu “organik evren tasarımı” öncelik verilmelidir. Doğayı sömürmek ve onun üzerinde her türlü tahribatı yapmak yerine, kendi evimiz olan doğayı anlamak ve onu canlı bir varlık olarak kabul etmek suretiyle insan-doğa ilişkilerini ahlaki bir düzleme oturtmak mümkündür (Gül, 2013: 19).

Post-endüstriyel (postmodern) çağın çevresel temeli, “doğaya dönüş” olarak özetlenebilir. Bu görüş doğa merkezli dünya görüşünün temelini oluşturmaktadır. Postmodernizm düşüncesi; modernleşme düşüncesinin ve endüstrileşmenin “insan ve doğal çevresi arasındaki doğal ilişkiyi bozarak, insan merkezli ve sömürücü bir ilişki ve düşünce sistemi yarattığını” savunmaktadır. Ozon tabakasındaki inceltme, sera etkisi sonucu küresel ısınma, biyolojik çeşitliliğin azalması, nükleer risk gibi çevre sorunları endüstrileşme ve modernleşmenin doğrudan sonuçları olarak değerlendirilmektedir. Postmodernizm, doğal çevre ile sömürü ilişkisi yerine, bütüncül ve saygılı bir ilişki önermektedir. Postmodern düşünce, postmodern şartların gerçek bir çevreci düşünce ile birlikte modernite düşüncesine gerçek bir alternatif oluşturabileceğini öne sürmektedir (Özermekmen, 2002: 179-180; Tuna; 2000; 69).

1970’lerden itibaren kalkınma ve doğal çevre arasında denge kurulması için arayışlar hız kazanmıştır. Böylece, insanların ve diğer canlıların yaşamları üzerinde etkili olan tüm faktörleri içinde barındıran çevreyi ve beşeri sermayeyi dikkate alan, kaynakların optimum kullanımını amaçlayan uzun dönemli tek kalkınma modeli olan “Sürdürülebilir Kalkınma” modeli gündeme gelmiştir. Farklı tanımları yapılsa da 1987 yılında yayınlanan Burtland raporunda; bu günün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamalarından ödün vermeden karşılama süreci, olarak yapılan tanım ortak kabul görmüştür. Tanım kalkınma ve doğal kaynak dengesini dikkate alan, kalkınmanın yararlarından bu günün olduğu kadar gelecek kuşaklarında

faydalanmasını sağlayan, çevreyle kalkınmanın birbirini tamamladığı kalkınma anlayışını ifade etmektedir (Tıraş, 2012: 58). Başka bir deyişle, 1970'li yılların başlarında özellikle gelişmiş ülkelerde ön plana çıkan "çevre duyarlılığı", 1980'in ikinci yarısından sonra küreselmeye başlamıştır. Çevre koruma konusu, 1987 yılında yayınlanan Brundtland Raporu'nda tanımlanan sürdürülebilir kalkınmanın en temel ilkelerinden birini oluşturmuştur (Hun, 2016: 52). 1972 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı, küresel ekonominin çevresel olarak sürdürülebilir kılınması konusunda bir dönüm noktası olmuştur. Stockholm Konferansı'ndan günümüze kadar geçen sürede dünya genelinde bir çevrecilik hareketi başlamış ve çok sayıda çevre örgütü kurularak çevrenin korunmasına dair yasal düzenlemeler yapılmıştır (Muşmul & Yaman, 2018: 69; Altunkasa, 2009). BM'nin sürdürülebilir çevre ve iklim değişikliği ile mücadele kapsamında yaptığı uluslararası toplantılar çevre konusunun önemini ortaya koymaktadır:

- 1972 – BM İnsan Çevre Konferansı (Stockholm Konferansı)
- 1977 – Çevre Eğitime İlişkin Hükümetlerarası Konferans
- 1987 – Dünya ve Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu (Brundtland Raporu)
- 1992 – BM Çevre ve Kalkınma Konferansı-Rio Zirvesi (Rio Deklarasyonu – Gündem 21)
- 1996 – BM İnsan Yerleşimleri Konferansı (Habitat II Zirvesi)
- 1997 – BM Özel Oturumu (Rio+5 Zirvesi)
- 1997 – Kyoto Protokolü
- 2000 – BM Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi (Bin Yıl Zirvesi – Çevresel sürdürülebilirlik)
- 2002 – BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Johannesburg Zirvesi (Rio+10)
- 2012 – BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı (Rio-20 toplantısı – İstedığımız Gelecek)
- 2015 – Gündem 2030: BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
- 2015 – BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (Paris Anlaşması)
- 2022 – BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 27. Taraflar Konferansı (COP27)

SONUÇ

İnsanın çevre ile olan ilişkisi, insanın yeryüzüne çıkması ile birlikte başlamıştır. Avcı toplayıcı olarak göçebe olarak yaşayan ilkel toplumlarda insanların çevresi ile olan ilişkisi ilkel de olsa daha yoğun olduğu bilinmektedir. İlkel toplumlar; mağara ve ağaç kovuklarına sığınmış, mağara ve kaya duvarlarına resim çizmiş, ateşi bulmuş, avlanmak için ağaç, taş ve kemiklerden çeşitli kesici ve delici aletler yapmış ve toprağı işleyerek çamurdan kap kacak yaparak seramik sanatını geliştirmiştir. Bu dönemde yaşanan yağmur, yıldırım, sel ve taşkın gibi doğa olayları doğaüstü olarak kabul edilmiştir. İlkel toplumlarda bitkileri ve hayvanları tanıma kültürü ilerlemiş; hangi bitkilerin yenilebileceği ve hangi hayvanların avlanılacağı süreç içerisinde öğrenilmiştir. Yazının henüz bulunmadığı ve yerleşik yaşama geçilmediği bu dönemde, büyüklerden öğrenilen sözlü kültür gelişmiştir. Dans etme, aile kültürü, av yapabilmeyen öğrenilmesi, hangi bitki ve meyvelerin toplanacağını sözlü kültür ile kuşaktan kuşağa aktarıldığı bilinmektedir. Zehirli ve yırtıcı hayvanlardan nasıl korunacağı, yağmur ve kar gibi doğa olayları ile nasıl mücadele edileceği bu uzun dönemde sözlü kültür ile deneyimler yeni kuşaklara aktarılmıştır. Bu dönemde bitkilerden ilaç yapma ve alternatif tıpın gelişmesi görülmüştür.

Günümüzden yaklaşık 10-12 bin kadar önce, insanlar tarımı başlatmış ve yerleşik yaşama geçerek ilk köy yerleşmelerini ortaya çıkarmıştır. Bitkilerin kültür altına alınması ve hayvanların ehlileştirilmesi ile başlayan bu yerleşik tarım hayatı Tarım Devrimi olarak nitelendirilmiş ve Neolitik Dönem olarak bilinmiştir. Ancak ifade edilmesi gereken en önemli husus, insanların bir gecede karar vererek yerleşik yaşama geçmesinin söz konusu olmadığını belirtilmesi gerekir. Nitekim bu

yerleşik yaşam kültürü ve tarım ve hayvancılığın başlaması, bir süreç içerisinde (Üst-Paleolitik ve Neolitik arası bir geçiş döneminde) şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle, bitkilerin kültür altına alınması ve hayvanların ehlileştirilmesi bir günde gerçekleşmemiştir. Avcı toplayıcı dönemin özellikle son dönemlerinde insanların yabani bitkileri ve hayvanları tanıyor ve kullanıyor olması, yerleşik yaşamda bu hayvanlardan ve bitkilerden yararlanmayı kolaylaştırmış ve zirai hayat başlamıştır. Teknolojik birikimin ilkel toplumlara göre önde olduğu geleneksel tarım toplumlarında insan ve hayvan gücüne dayalı bir üretimin başladığı söylenebilir. Toprağın işlenmesi, bitki tohumlarının saklanması, zirai bitkilerin öğütülmesi ve kurutulması, hayvanların çoğaltılması, hayvanların sağlanması, deri ve yünlerinin işlenmesi, et ve süt ürünlerinin sıcak havalarda muhafaza edilebilmesi için serin yerlerde saklama ve depolama kültürünün gelişmesi söz konusu olmuştur. Tarım topraklarının sel ve taşkından korunması için drenaj kanallarının oluşturulması, sel olaylarının olduğu yağışlı dönemleri tespit edebilmek için takvimin bulunması, kuraklık ile mücadelede zirai sulama kanallarının yapılması gibi gelişmeler tarım toplumlarında olmuştur. Kıyılardaki düz arazilerin, akarsu kenarlarının ve delta alanlarındaki boş arazilerdeki toprağın zirai üretim için kullanılması, öküz ve at gibi hayvanlar ve demir saban ile tarım yapılan alanların genişletilmesi söz konusu olmuştur. Ancak yerleşik yaşama geçilmesi ile akarsu boyları ve sulak alan çevresine yerleşen tarım toplumu, çeşitli bulaşıcı hastalıklara maruz kalmış ve bu çevresel salgın olayı tarım toplumunun nüfusunu kontrol eden önemli bir faktör olmuştur. Geleneksel tarım toplumlarının doğal ortamları tarla, bahçe ve mera gibi alanlara dönüştürmesi ile doğal peyzaj kültürel peyzaja dönüşmüştür. Köy yerleşmeleri, su baskınları ve su birikintileri olan ova düzlükleri yerine genelde dağ eteği ve yamaçlarına inşa edilmiş; düzlüklerdeki toprakların sıtmadan, sivrisinekten uzaklaşmak ve tarım toprağını korumak için, yerleşme alanı yerine zirai faaliyetlere ayırdığı görülmüştür. Tarım toplumlarında ticaretin gelişmesi ve üretimin artışıyla birlikte nüfusun belirli bir yerde toplanması ile şehir yerleşmeleri ortaya çıkmıştır. Ancak kırsal yerleşmelerdeki meskenlerin yapı malzemesi, insanların çevresi ile olan ilişkisini ortaya koymada en somut deliller olmuştur. Volkanik bölgelerde taş, orman bölgelerinde ahşap, kurak ve yarı kurak alanlarda kerpiç, kırsal meskenlerin ana yapı malzemesi olmuştur. Tarım yapılabilecek arazilerin var olduğu alanlarda bitkisel üretim temel ekonomik faaliyet olmuştur. Ancak yükseltinin ve eğimin fazla olduğu arızalı sahalarda, kar yağışı ve don olayının sık görüldüğü iklim bölgelerinde tarımın yerini hayvancılık faaliyetlerinin aldığı görülmüştür. Tarım yapacak uygun arazinin olmadığı kıyılarda balıkçılık faaliyetleri öne çıkmıştır. Tarım toplumlarında pusulanın bulunması, denizcilik alanındaki gelişmeler, barutun keşfi, bakır, kalay ve demir gibi metal madenlerin eritilmesi ve yaşanan Coğrafi Keşifler ile dünya daha kavranabilir bir duruma gelmiş, doğa üzerinde insanın etkileri ve sömürüsü hızlanmıştır.

Tarım toplumlarının teknolojik birikiminin ilerlemesi, demir cevherini işleyebilmesi ve buharlı makinenin icat edilmesi ile 18. yüzyılda başlayan Endüstri Devrimi, sadece bir teknolojik gelişim değil, aynı zamanda toprağa dayalı insan ve hayvan gücü temelli tarım toplumundan, makine gücüne dayalı modern endüstri toplumuna geçişin bir başlangıcı olduğu söylenebilir. Endüstri toplumunda makine (traktör) gücü ile ormanlar tarıma açılmış ve bataklıklar kurutulmuştur. Ayrıca demir çelik üretiminin yaygınlaşması ve mühendislik biliminin gelişmesi ile demir çelik köprü ve viyadükler yapılmıştır. Makine gücüne dayalı teknoloji ile dağların içerisine tünellerin açılması ile topografyanın ulaşımı kısıtlayıcı etkisi azaltılmıştır. Mühendislik alanındaki başarılar ile insan, çevre üzerindeki hâkimiyetini giderek artırmaya başlamıştır. Mühendislik teknolojisini geliştiren modern sanayi toplumu, büyük barajların yapılması, kıyılara büyük limanların inşa edilmesi, yüksek beton binaların inşa edilmesi, asfalt ve beton yolların yaygınlaştırılması, demiryollarının topografya üzerinde genişletilmesi insanlık tarihindeki en yoğun arazi kullanım dönemi olarak bilinmektedir. Sağlık şartlarındaki iyileşmeler, salgın hastalıklarla mücadele yaşanan gelişmeler, günlük alınan kalori miktarının artması, makine gücü ile insanların işlerinin kolaylaşması ve refah toplumuna ulaşılması ile artan dünya nüfusu söz konusu olmuştur. Kentlerdeki fabrikalarda ortaya çıkan işçi sınıfı ve kırsaldan kentlere olan göçler ile birlikte kentlerde nüfusun hızla artması kentleşmenin hızla artmasına neden olmuştur. Hızlı kentleşme olayı, bu dönemde, insan-çevre ilişkisindeki en dikkat çeken durumlardan birisidir. Kentlerin çevresindeki boş kırsal alanlara doğru genişlemesi, insanların toprağı betonlaştırmasına; altyapı ve üstyapı inşaları ile doğal dokunun yapay bir ortama dönüştürmesine neden olmuştur. Sanayi bölgeleri, otoyollar, çevre yolları, demiryolları, büyük havalimanları, deniz limanları, betonlaşmış kentsel alanlar, kıyılarda ve dağlık alanlardaki turizm tesisleri çevrenin değişmesinde, doğal peyzajın kültürel peyzaja dönüşmesinde etkili olmuştur. Modern endüstri toplumlarında büyük kapitalist tarım işletmelerinin ortaya çıkması, ormanların tarıma açılmasını ve yapay ormanların oluşturulmasını artırmıştır. Ormansızlaştırma girişimleri ile kalkınma ve ekonomik büyüme için ormanlar hızla yok edilmeye başlanmıştır. Endüstri toplumlarında yapılan yoğun madencilik

faaliyetleri ile orman peyzajının ve ekolojisinin bozulması, tarım topraklarının kötüleşmesi durumları yaşanmıştır. Modern endüstri toplumu; refah ve zenginlik için doğal kaynakları acımasızca sömürmüş, çevreyi insanlık tarihinde görülmemiş bir boyutta değişikliğe uğratmıştır. Sanayi bölgelerinde yaşanan hava kirliliği, fabrikaların katı ve sıvı atıkları, milyonluk kentlerin devasa çöp yığınları hava, toprak ve su kirliliğinin artmasında etkili olmuştur. Modern gemilerde deniz ve okyanus balıklarının devasa boyutlarda avlanması, denizlerin adeta boşaltılması durumunu ortaya çıkarmıştır. Ormanların tarıma açılması dışında; ormanların baraj, yol, tünel, turizm tesisi ve yazlık konutların inşası ile ortadan kaldırılması doğal ortamda yaşayan biyoçeşitliliğinin kaybında önemli değişikliğe neden olmuştur.

1970'lerden günümüze post-endüstriyel toplum, endüstri toplumunun çevresel tahriplerini onarmak ve daha fazla çevresel bozulmaları önleme ve kayıpları azaltmak için koruma-kullanma dengesi ile hareket etmeye başladığı, sürdürülebilir büyüme, sürdürülebilir ekonomi, sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir çevre anlayışı ile hareket ettiği görülmüştür. Ayrıca post-endüstriyel toplumların, korunan alan miktarını artırarak doğal habitatın ve biyoçeşitliliğin korunması yönünde bir politika geliştirildiği görülmektedir. Ancak post-endüstriyel toplumun bir tüketim toplumu olduğu düşünüldüğünde, küreselleşen dünyada mal ve hizmet üretiminin sınırları aşan bir dağılışı, 8 milyarı aşan dünya nüfusunda kitle tüketiminin yaygınlaşması, kapitalist piyasanın ayakta kalabilmesi için tüketim kültürünü yaygınlaştırması daha fazla atık, daha fazla doğanın tahribi, doğal çevre üzerinde artan insan baskısı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yılda 1,8 milyar insanın uluslararası turizme katılması (The World Bank, 2024; UNWTO, 2024) ile uçakların çıkardıkları gazlar ile küresel ısınmayı artırdığı, dağlık alanlarda dağ turizmi ve kış turizmi ile çevresel baskıların arttığı, kıyı alanlarında kitle turizmi ile kıyusal yapılaşmaların doğal çevrenin bozulmasına neden olduğu bilinmektedir. Günümüzün gelişmiş ülkelerinde koruma bilinci yaygınlaşmış, çevreyi koruyucu yasal tedbirler artırılmış, çevreci grupların ve sivil toplumsal hareketlerin politikacılar üzerindeki baskısı giderek artmıştır. Ancak az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme ve kalkınma uğruna çevresel tahribatlar göz ardı edilerek büyüme ve kalkınmaya öncelik verilmiştir. Kitle turizminin yaygınlaştırılması, sanayi tesislerinin tarım alanlarına açılması, hızlı tren hatları ve otoyolların tarım toprakları üzerinden ve ormanların içerisinden geçirilmesi, zengin biyoçeşitliliğin olduğu orman alanlarına maden arama-işletme ruhsatı verilmesi, akarsular üzerine HES ve baraj tesislerinin inşa edilmesi durumları gelişmekte olan ülkelerde hala görülmektedir. Son yüzyıllarda gelişmiş kuzey ülkelerinin kapitalist şirketlerinin yoksul güney ülkelerinin madenleri işletmeye açması ve bu bölgelerde çeşitli yatırımlar gerçekleştirmesi, az gelişmiş ülkelerde çevrenin hızlı değişimini beraberinde getirmiştir. Günümüzde yaşanan küresel ısınma ve iklim değişikliğine bağlı olarak yaşanan ekstrem hava olayları (sel, taşkın, kuraklık, fırtına vb.) ve bunların tarım, ulaşım, turizm gibi farklı sektörler üzerindeki etkisi; biyoçeşitliliğin kaybı gibi durumlar insan faaliyetlerinin insan-çevre ilişkisini insan merkezli (tek yönlü) gelişmesine ve insan-çevre dengesinin bozulmasına neden olduğu uluslararası alanda kabul görmüş durumdadır. Sonuç olarak; doğal dengenin ve ekosistemin işleyiş mekanizmalarının bozulmadan korunması sağlanmalı, sürdürülebilir çevre yönetimi ve sürdürülebilir doğal kaynak yönetimi ile hareket edilmelidir. Tüm sektörler ekonomik çıkarı merkeze almaktan vaz geçerek, doğaya saygılı, sürdürülebilir büyüme odaklı politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Dünya ekosisteminin korunması yerel, bölgesel ve ulusal kararların dışında, uluslararası işbirlikleri ile çözülebileceğinin de unutulmaması gerekir.

| EXTENDED ABSTRACT |**Human-Environment Relationship from Past to Present**Serdar CEYLAN **INTRODUCTION**

The environment topic has discussed by different disciplines for a long time. Geography, environmental sociology, biology, environmental science, social anthropology, cultural history, philosophy (environmental ethic), economy (environment and economy) and law (environmental law) are disciplines examine environmental issue. In this context, one of the main aims or goal the geography discipline is to reveal of interaction between human and the environmental (or society and the environmental interaction) (Doğanay, 2011: 7-15). The geography pays special attention to the impact of the natural environment on human life and activities (Erinç, 1973, 1985). The human-environmental relationship within of the geography discipline has been addressed with different approaches which are environmental determinism, possibilism, humanism, positivism, Marxism, feminism, postmodernism. The formation of the world occurred over millions of years in evolutionary process. In the last period of these evolutionary processes, people appeared on Earth, and people-environmental relationship has gone through different stages in time. Humans initially lived a life helpless and dependent on nature, however developing of the culture and technology over time, have caused humans to dominate nature. However, relationship between human and the environment transformed to a relationship that centering on humans, excluding the environment and irreparably destroys the ecological balance, in modern industrial society (Özerkmen, 2002: 170, 182). The basis of views on the human-environment relationship dates back to the Ancient Greek philosophers and the Christian era. (Görmez, 2007: 20). In the Renaissance period, there was a transition from the God-centered world to the human-centered world, and the idea of “dominating nature” has dominated in society (Aydınlı & Çiftçi, 2012: 17; Porritt, 1989: 56).

METHOD

In this study, human-environment relationship is discussed with a phenomenological approach. The conceptual and theoretical discussions on the human-environment relationship was made in this study, and the topic was tried to be understood with the phenomenological approach. The aim of the study is to determine the human environment relationship in different society like hunter-gatherer society, agriculture society, industry society, and post-industrial society. The research is a literature evaluation that made with qualitative research method. The research was made with secondary data which is scientific publications. The data was made a literature review, and it interpreted as descriptive. Qualitative (secondary) data was classified in four theme, according to the research questions and qualitative data analysis. In the study as descriptive analysis, description,

categorization (theming) and association and interpretation were made. Each theme identified according to all secondary data, was interpreted in the study. The research questions are stated below: What is the human-environment relationship like in primitive hunter-gatherer societies? What is the human-environment relationship like in traditional agricultural societies starting from the Neolithic period? What is the human-environment relationship like in modern industrial society after the 18th century? What is the human-environment relationship like in post-industrial (postmodern) society from the 1970s to today?

FINDINGS AND INTERPRETATION

Theme 1: Human-Environment Relationship in The Hunter-Gatherer Societies

According to research, the first human community lived in the eastern regions of Africa, and later they spread towards Europe and South Asia. The subsistence economy of Paleolithic man was entirely based on hunting wild animals and fish, and collecting wild plant. The habitat of the first people was rocky and sometimes mountainous region, however these regions were generally where wild animals lives that are forests, forest steppes and savannah areas. During the hunter-gatherer period, plants had manipulated by factors like fire. The making of fire in this period was used for clearing vegetation and to encourage vegetation regrowth, was happened one of the oldest tools of environmental management (Atalay, 1992: 1). The effects of the hunter-gatherer society on the natural environment were happened limited and local. The hunter-gatherer society which were dependent on nature, were seen themselves as part of natural environment (Kulözü, 2015a; Kulözü-Uzunboy & Kocabaş, 2021: 15). Some hunting methods of hunter-gatherer societies, had harmed the ecology from time from time. For example, some of the species they hunted have become extinct, and the numbers of some species have decreased. Forest were burned and destroyed by the use of fire in hunting, and thus ecosystem has damaged (Çoban, 2020: 64).

Theme 2: Human-Environment Relationship in Agricultural Society

After the end of the ice age, the dramatic climate change which occurred approximately 10-12 thousand years ago, changed in flora and fauna in the environment where people live. As a result of warming and humidification in the atmosphere, wild plants which is agricultural plant of today and wild animal species which is native animals of today, has spread in certain regions. People which living in this regions, adapted to this major ecological change. During this period of abundance, the first settled form life emerged. People domesticated wild plants and animals in the small villages where they settled permanently, and so on, agriculture which is the first food production, emerged (Kırımlı, 2014: 129). The control and audit on environment of people has increased to the detriment of nature, with human transition to settled agricultural society and emergence of urbans (Özerkmen, 2002: 170). Excessive watering the soil during this period caused to muddying, salinization and barrenness in the soil. This situation made it difficult to obtain agricultural product and caused to spread of malaria disease. The decrease in soil fertility and the search for new pastures for animals, led to seek new places of this society (Çoban, 2020: 71). Due to overgrazing and overuse of forests, effecting of the people on the natural environment has continued since 3500-4000 years (Atalay, 1992: 1).

Theme 3: Human-Environment Relationship in Industrial Society

The process of people changing the environment has both developed and intensified with the development and spread of industrial activities in the 18th century. Especially, changes that occurred on Earth in the 20th century happened at an unpredictable level and speed. The effect of the people on the physical environment of the Earth has gained a global dimension during this period (Tümertekin & Özgüç, 2015: 513). The capitalism which is economic system of the industrial period, turns nature into a commodity and prices them, and has transformed to artificial environment it, and destroying it (O'connor, 1994: 152-175). The industrial society is oriented towards establishing superiority over nature, it has disrupted the harmony

that exists between humans and the environment (Mesarovic & Pestel, 1989: 13; Ökmen, 2010: 20). Environmental effects of people are a result of the global expansion of Western firms which attaches importance to continuous economic growth (Giddens, 2000: 566; Ökmen, 2010: 15). Technological progress resulting from industrialization has happened the beginning of radically changing nature by human hands (Ökmen, 2010: 14). Capitalist economy in this period, was founded on the ruthless exploitation of natural resources. This structure continues its economic activities by transforming nature. However, as a result of this transformation, major environmental problems have emerged (Balci, 1992: 72-75). Environmental threats of this period are production of waste materials, pollution and depletion of mineral resources (Giddens, 2000: 566; Ökmen, 2010: 14-15). The energy use, fossil fuel use and carbon dioxide emissions have increased in the period, and as a result, global climate change, environmental pollution, decrease in natural resources has occurred (Serim, 2016: 103-123).

Theme 4: Human-Environment Relationship in Post-Industrial (Postmodern) Society

Environmental problems which arise as unintended consequence of modernization (or industrialization) and awaiting solution, are waited in front of post-industrial (postmodern) society (Serim, 2016: 103). In today's world, distinguishing between environmental problems to human problems, has become almost impossible (Gül, 2013: 19). Therefore, "ecological citizenship" is necessary to create sustainable life and consumption, to prevent overload on natural resources, to avoid destroying the environment and to leave a liveable world to future generations (Karalar & Kiracı, 2011: 66). The search for a balance between development and the natural environment has accelerated since the 1970s. As a result, the "sustainable development" model which takes into account the environment and human capital, and aims at optimum use of resources, and is the only long-term development model, was accepted in this period (Tıraş, 2012: 58).

CONCLUSION

The relationship of people with the environment, began with the emergence of people on earth. Environmental effects of humans in hunter-gatherer societies have increased with the use of fire. The damage of people on environment has increased with the emergence of village and urban settlements in agricultural societies and the cultivation of the soil. Opening of forest to agriculture, drying of swamps and overuse of land are the effect of agricultural societies on nature. However, the destructive power of humans on the environment began with the machine age in the 18th century. Due to industrialization and rapid population growth, environmental effects of urbanization had been felt all over the world. In industrial period, mineral extraction, construction of iron and steel bridges and viaducts, opening of tunnels have rapidly changed the natural environment. Air pollution which caused by factory, transportation vehicles and urbans in industrial period, had deteriorated environment. Moreover, forests and pastures into agricultural land had transformed by tractor, in industrial period. Post-industrial society from the 1970s to the present, has started to act with the balance of production and use for repairing the environmental destruction of industrial society and to prevent environmental degradation and to reduce losses. In the other words, the post-industrial society has started to act with sustainable growth, sustainable economy, sustainable development, sustainable tourism, sustainable agriculture and sustainable environment approaches. Moreover, the post-industrial society increased the amount of protected area for protect natural habitat and biodiversity. As a result, people should act with sustainable environmental management and sustainable natural resource management for protect the natural balance and ecosystem. All sectors should be developing policies that respect nature and focus on sustainable growth, and they must stop focusing only on economic interests. It should not be forgotten that protection of the world ecosystem can be solved through international cooperation.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akinoğlu, O. (2006). Coğrafya eğitimi ve toplum. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 13, 25-48.
- Alkış, S. (2007). Coğrafya eğitiminde yükselen paradigma: Sürdürülebilir bir dünya. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 15, 55-64.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı (7. Baskı)*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

- Altunkasa, M. F. (2009). Çevre ve ekonomi, 30.01.2024 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/280012367_CEVRE_ve_EKONOMI adresinden edinilmiştir.
- Arı, Y. (2017). Çevresel determinizmden politik ekolojiye: Son 100 yılda dünyada ve Türkiye’de insan-çevre coğrafyasındaki yaklaşımlar. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(37), 1-34. <https://doi.org/10.17295/ataunidcd.269463>
- Arı, Y. (2022). Coğrafyanın tanımı, kapsamı ve neden coğrafya? İçinde R. Sever (Edt.), *Eğitimde coğrafya okuryazarlığı I*. Ankara: Pegem Akademi.
- Aristoteles, (1983). *Politika* (Çev.: M. Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Armstrong, J.S. & Botzler, R.G. (1993). *Environmental ethics: Divergence and convergence*. New York: McGraw-Hill.
- Atalay, İ. (1992). *The Paleogeography of the Near East (from Late Pleistocene to Early Holocene) and human impact*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayını. ISBN: 975-95527-6-0.
- Aydınlu, H.İ. & Çiftçi, S. (2012). İnsan çevre ilişkisi ve Türkiye’de 1980 sonrası sağ siyasetin çevreye ilişkin yaklaşımı. *Ekev Akademi Dergisi*, 16(51), 15-30.
- Aytan, O. A. (2021). Hareketli avcı-toplayıcı grupların yaşam biçimiyle yerleşik çiftçi toplulukların yaşam biçimi arasındaki insan-mekân ilişkisinin mukayesesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 979-1012. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.780605>
- Balci, E. (1992). *İlerlemenin öteki yüzü*. İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Bilgili, M. & Kocalar, A. O. (2020). Coğrafya nedir? *Liberal Düşünce*, 25(99), 145-162. <https://doi.org/10.36484/liberal.771132>
- Bilgili, M.Y. (2017). Modernizm ve postmodernizm ekseninde insan-çevre ilişkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(10), 504-519. <https://doi.org/10.16990/SOBIDER.3399>
- Braidwood, R. J. (2008). *Tarih öncesi insanları* (Çev.: B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bumin, K. (1990). *Demokrasi arayışında kent* (I. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Buttimer, A. (1993). *Geography and the human spirit*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Capra, F. (2009). *Batı düşüncesinde dönüm noktası* (Çev.: M. Armağan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ceylan, S. & Bulut, İ. (2023). Çevre ve turizm. İçinde S. Sağlık & U. İnan (Edt.), *Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar*. Ankara: Gece Kitabevi.
- Çoban, A. (2020). *Çevre politikası: Ekolojik sorunlar ve kuram*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Demir, Ö. (2000). *Bilim felsefesi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Deniz, M. H. (2009). Sanayileşme perspektifinde kentleşme ve çevre ilişkisi, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 19, 95-105.
- Doğanay, H. (2011). Anlamı, tanımı, konusu ve felsefesi bakımından coğrafya ilmi hakkında bazı düşünceler. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16(25), 1-44.
- Dura, C. (1985). Çevre sorunları ve ekonomi, 30.01.2024 tarihinde <http://www.cihandura.com/tr/makale/cevre-sorunlari-ve-ekonom> adresinden edinilmiştir.
- Entrikin, J. N. (1976). Contemporary humanism in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66(4), 615-632. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1976.tb01113.x>
- Eriñç, S. (1973). Türkiye: İnsan ve ortam. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 10(18-19), 1-33
- Eriñç, S. (1985). İstanbul Boğazı ve çevresi (Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar). *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 20-21, 1-23.
- Ertürk, H. (2009). *Çevre bilimleri* (3. Baskı). Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Ertürk, H. (2011). İnsan hakkı olarak çevre hakkı'nın kullanımı bağlamında çevre etiğinin önemi. İçinde A.K. Çüçen (Edt.), *İnsan hakları*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Eryıldız, S. (1995). *Ekokent*. Ankara: Gece Kitabevi.
- Frangipane, M. (1996). Doğu Anadolu’da kentleşme modelleri. İçinde Y. Sey (Edt.), *Tarihten günümüze Anadolu’da konut ve yerleşme*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji* (Çev.: H. Özel & C. Güzel). Ankara: Aytac Yayınları.
- Görmez, K. (1989). Çevre, çevre sorunları ve çevre politikaları üzerine bazı mülâhazalar, *Türkiye Günlüğü*, 3, 6-10
- Görmez, K. (1991). *Türkiye’de çevre politikaları*. Ankara: Gazi Büro Yayını.
- Görmez, K. (2007). *Çevre sorunları*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Gül, F. (2013). İnsan-doğa ilişkisi bağlamında çevre sorunları ve felsefe. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 17-21.
- Helbaek, H. (1959). Domestication of food plants in the old world, science. *New Series*, 130(3372), 365-372. <https://doi.org/10.1126/science.130.3372.365>
- Hun, E. (2016). “Tarih boyunca insan çevre ilişkisi” İçinde R. Keleş (Edt.) *İnsan Çevre Toplum* (3. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kahyaoglu, M. (2016). Türkiye’de çevre eğitimi üzerine yapılan araştırmalar: Bir içerik analizi çalışması. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 34, 50-60.

- Karadağ, A. (2009). Kentsel ekoloji: Kentsel çevre analizlerinde coğrafi yaklaşım. *Ege Coğrafya Dergisi*, 18(1-2), 31-47.
- Karadağ, A. & Koçman, A. (2007). Coğrafi çevre bileşenlerinin kentsel gelişim süreci üzerine etkileri. Ödemiş (İzmir) örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 16(1-2), 3-16.
- Karalar, R. & Kiracı, H. (2011). Çevresel sorunlara karşı bir çözüm önerisi olarak sürdürülebilir tüketim düşüncesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 63-76.
- Kartal, M., (2009). *Türkiye'de son avcı-toplayıcılar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kaya, İ. (2014). Coğrafi düşüncenin değişimi ve paradigmlar. İçinde Y. Arı & İ. Kaya (Edt.), Coğrafya araştırma yöntemleri. Balıkesir: Coğrafyacılar Derneği Yayını.
- Kayan, İ. (2000). Türkiye üniversitelerinde coğrafya eğitimi, *Ege Coğrafya Dergisi*, 11, 7-22.
- Keleş, R. & Hamamcı, C. (1997). *Çevrebilim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıç, S. (2008). *Çevre etiği ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Kırımlı, Y. (2014). *Sosyal antropoloji*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi. Sosyal Hizmetler Ön Lisans Programı Ders Notu, 30.01.2024 tarihinde https://fliphtml5.com/pbwsr/dgld/Sosyal_Antropoloji/ adresinden edinilmiştir.
- Kocalar, A. O. (2013). Coğrafya öğretiminde çevre eğitimi, İçinde H. Kaya & A. Karatepe (Edt.). *Modern yöntem ve tekniklerle coğrafya öğretimi*. İstanbul. Aktif Yayınevi.
- Kocalar, A. O. (2014). Çevre ve çevre eğitimi üzerindeki yerel yönetim etkisi, *The Journal of Academic Social Sciences*, 2(2), 348-362.
- Kocalar, A. O. & Balcı, A. (2013). Coğrafya öğretmen adaylarının çevre okuryazarlık düzeyleri, *International Journal Social Science Research*, 2(2), 15-49.
- Koç, H. & Karatekin, K. (2013). Coğrafya öğretmen adaylarının çevre okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 28, 139-174.
- Koçman, A. (2023). Coğrafya araştırmalarında doğal çevre bileşenlerinin analizi üzerine genel bir değerlendirme. *Ege Coğrafya Dergisi*, 32(Özel Sayı), 69-75. <https://doi.org/10.51800/ecd.1367569>
- Konak, N. (2010). Çevre sosyolojisi: Kavramsal ve teorik gelişmeler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 271-283.
- Kulözü N. (2015). Place of natural environmental issues in curriculums of city and regional planning departments at Turkish universities. In R. Efe, M. Ayışığı, Ö. Düzbakar & M. Arslan (Eds.), *Turkey at The beginning of 21st century: Past and present*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- Kulözü-Uzunboy, N. & Kocabaş, A. (2021). Aydınlanma ekseninde insan-çevre ilişkisinde yaşanan değişime odaklanılarak modernitenin çevresel sonuçlarının kentleşme ve planlama ile birlikte irdelenmesi. *Sürdürülebilir Çevre Dergisi*, 1(2), 13-24.
- Kurtkaya, S., & Ünlü, M. (2023). Coğrafyada paradigmalara öğretmen yaklaşımları. *International Journal of Geography and Geography Education*, 48, 21-36. <http://dx.doi.org/10.32003/igge.1230841>
- Larson, G. & Fuller, D. Q. (2014). The Evolution of animal domestication. *Annual Review of Ecology, Evolution and Systematics*, 45, 115-36. <https://doi.org/10.1146/annurev-ecolsys-110.512.135813>
- Maisels, C. K. (1999). *Uygarlığın doğuşu* (Çev.: A. Şenel). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Mazı, F. (2008). Antik çağda düşüncenin kentsel mekâna yansımaları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(10): 33-48.
- Mayring, P. (2011). *Nitel sosyal araştırmaya giriş*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (Çev.: S. Turan). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Mesarovic, M. & Pestel, E. (1989). *Dönüm noktasında insanlık: Roma kulübüne ikinci rapor*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını.
- Muşmul, G. & Yaman, K. (2018). Çevre ve ekonomi ilişkisi üzerine genel bir değerlendirme. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 2(1), 66-86.
- Neuman, W. L. (2013). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (Çev.: S. Özge). Ankara: Yayınodası Yayıncılık.
- O'connor, J. (1994). *Is sustainable capitalism possible? Is capitalism sustainable? Political and politics of ecology*. New York: The Guilford Press.
- Ökmen, M. (2010). Mekân-ekosistem-çevre-ekoloji-çevrebilim: Kavramsal tartışma. İçinde U. Yıldırım (Edt.), *Çevre sorunları üzerine güncel yazılar*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Özerkmen, N. (2002). İnsan merkezli çevre anlayışından doğa merkezli çevre anlayışına. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42(1-2): 167-185.
- Özgüç, N. (2010). *Coğrafya: Geçmiş, kavramlar, coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Özşahin, E. (2010). Asi (Orentes) nehri deltasındaki (Hatay/Türkiye) doğal çevre sorunlarına coğrafi bir yaklaşım. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 445-475.
- Öztürk, M. & Karabağ, S. (2013). Coğrafyada Paradigmlar. *Journal of European Education*, 3(1), 8-32.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3 rd ed.). CA: Thousand Oaks, Sage.

- Ponting, C. (2000). *Dünyanın yeşil tarihi: Çevre ve büyük uygarlıkların çöküşü* (Çev: A. Başçı-Sander). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Porritt, J. (1989). *Yeşil politika* (Çev: A. Türker). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Serim, N. (2016). *Çevre ve doğal kaynaklar ekonomisi* (2. Baskı). Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Schumacher, E.F. (1989). *Küçük güzeldir* (Çev: O. Deniztekin). İstanbul: Cep/Düşün Yayını.
- Simmons, A. H. (2007). *The Neolithic revolution in the Near East*. USA: The University of Arizona Press.
- Taşlıgil, N. (2008). Datça-Bozburun özel çevre koruma bölgesi ve turizm. *Ege Coğrafya Dergisi*, 17(1-2), 73-83.
- The World Bank, (2024). International tourism, number of arrivals, 09.03.2024 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/ST.INT.ARVL> adresinden edinilmiştir.
- Tıraş, H.H. (2012). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 57-73.
- Toffler, A. (1996). *Üçüncü dalga* (Çev: A. Seden). İstanbul: Altın Kitaplar Yayını.
- Tuna, M. (2000). İnsan çevre ilişkilerinin tarihsel evrimi ve modern çevreciliğin doğuşu. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(1-2), 61-73.
- Tunçdilek, N. (1973). *Tabii bölgeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 1855/73.
- Tunçdilek, N. (1985). *Türkiye'de relief şekilleri ve arazi kullanımı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 3.
- Turan, M. (1980). İnsan-çevre ilişkisine eleştirel bir bakış. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 6(1), 31-54.
- Tümertekin, E. & Özgüç, N. (2015). *Beşeri coğrafya: İnsan-kültür-mekân* (15. Baskı). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- UNWTO, (2024). EU guidebook on sustainable tourism for development, 09.03.2024 tarihinde <https://www.unwto.org/EU-guidebook-on-sustainable-tourism-for-development> adresinden edinilmiştir.
- Uysal, A., İçen, H. (2019). Etkileşimden birlikteliğe Kapadokya'da insan-çevre etkileşimi, İçinde A. Uysal & H. İçen (Edt.), *Kapadokya araştırmaları I*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünder, H. (1996). *Çevre felsefesi: Etik ve metafizik görüşler*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ünlü, M. (2014). *Coğrafya eğitimi (I. Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Yazgan, Ç. Ü. (2010). Tarihi süreçte toplum-çevre ilişkileri ve çevre sorunlarının ortaya çıkışı. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 5(1), 227-244.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (9. Baskı)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zeder, M. A. (2011). The origins of agriculture in the Near East. *Current Anthropology*, 52(4), 221-235.